

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

תיק 1231083/7

בבית הדין הרבני האזורי באר שבע

לפני כבוד הדיינים:

הרב אליהו אריאל אדרי – אב"ד

התובעת: פלונית (ע"י ב"כ עו"ד...)

נגד

הנתבע: פלוני (ע"י ב"כ עו"ד...)

הנדון: גובה חיוב המזונות כאשר אין לאב בכדי לספק צרכי הקטינים

פסק דין

בדין שלפנינו נפסקו דמי המזונות בהסכמה לאחר שמיעת דברי הצדדים וקיום שיח נפרד עם כל אחד מהם.

גובה דמי המזונות הוא בסך נמוך מהמקובל, שאין ספק כי אינו מספיק לצרכי הילדים. האם הסכימה להורדת דמי המזונות משום שהגיעה לכלל הבנה שהאב מתקשה להתפרנס בגלל בעיות אובייקטיביות, שעיקרן נכות על רקע נפשי. ב"כ האם אמרה בדיון כי לדעתה המקצועית והמצפונית אין כל מקום לפשרות בעניין זה, ויש לפסוק מזונות ריאליים בלא קשר ליכולתו של האב. בית הדין החליט על אף דעת ב"כ האם לקבל את עמדת מרשתה, ולפסוק מזונות נמוכים כנ"ל. טעמנו ונימוקנו הוא כי אכן, לפי הדין, לא ניתן לחייב אב שאין פרנסתו מספקת לו.

בלא להכנס לפרטי נדון דידן, יובאו כאן מקורות מורחבים בעניין זה. כמובן, שכל האמור כאן נכון כאשר הנתונים הם אמת לאמתה, ושכר עבודתו של האב באמת אינו מאפשר לו לשלם את מלוא דמי מזונות ילדיו.

א. מקור הדין שאין צריך לבזבז הון רב גם למצוה עוברת

כתב הרמ"א (או"ח סימן תרנו סעיף א):

"ומי שאין לו אתרוג, או שאר מצוה עוברת, א"צ לבזבז עליה הון רב, וכמו שאמרו: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, אפילו מצוה עוברת (הרא"ש ורבינו ירוחם נ"ח ב); ודוקא מצות עשה אבל לא תעשה יתן ממונו קודם שיעבור."

הובאו דברים אלו שאין צריך לבזבז הון רב עבור מצות עשה גם בבית יוסף (שם) בלא חולק. כן פסק הש"ך (יו"ד סי' קנז סק"ג), והוסיף שגם בסכנת אבר יש להקל. עי' בשו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק ה סימן מג אות) שכתב שהשלחן ערוך לא הביא דין זה שלא יבזבז יותר מחומש בשום מקום אף שהביאו בבית יוסף.

השמטת הדברים מהשלחן ערוך אינה ראייה לכך שאינם להלכה. בשו"ת יוסף אומץ (סימן כט) כתב הרחיד"א, וז"ל:

"שמענה ואתה דע לך דכמה דינין מוסכמים השמיטם בש"ע, וכ"כ הרב הגדול מהר"ר גבריאל איספרנסה זלה"ה בתשובה כ"י דאין הכרע מהש"ע שהשמיט דין אחד, דכמה דינים מוסכמים אין הרב כותבם וסמך ליה במה שכתבם בבית יוסף עכ"ל. ואני הדל כתבתי עליו בס' הקטן ברכי יוסף א"ח סימן ש"ב מה זה סמיכה בדינים ההם על הב"י יותר מכל הדינים שכתבם בש"ע ע"ש, ועתה

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

נראה דודאי כונת הרב הנז' הוא שדיני הגמרא והרמב"ם וכיוצא מביאם בש"ע, אמנם הדינים המחודשים זמנין דהוא ז"ל משמיט מהם, ונראה דזה דבר השמיטה תחת שלש, או שהדין ההוא אף שהוא מוסכם הוא מציאות רחוק, או שהוא פשוט, או שהוא כלול ונלמד מעיקר הדין שכתב בש"ע."

גם כאן יש לומר שהושמט מפני פשטותו שהוא מסוגיה ערוכה, כפי שיובא לקמן.

ע"ע בשו"ת יביע אומר (ח"ח אבן העזר סימן יב אות ו) שכתב, וז"ל:

"ומשמע שבדין שיש בו מחלוקת שפיר י"ל שהשמיטו מהש"ע מפני שאין דעתו לפסוק כמ"ש בב"י. וכן ראיתי להגאון רבי משה פארדו בתשובה שהובאה בשו"ת שערי רחמים ח"א (אבן העזר סי' יג, דף כב ע"ד) שכתב שכל זה בדבר שאין בו מחלוקת, אבל בדבר שנחלקו בו פוסקים, שפיר יש לנו לומר בפשיטות שחזר בו מרן מ"ש בב"י, ולכן השמיט הדין ההוא מהש"ע. ע"ש."

עוד הביא הראש"ל כללים אלו במקומות רבים בספריו. אם כן, לדינא נראה שאם הדבר פשוט יש לבאר שכן דעת מר"ן.

מקור הדברים בגמרא בבא קמא (דף ט ע"א-ב):

"א"ר זירא אמר רב הונא במצוה עד שליש. מאי שליש אילימא שליש ביתו, אלא מעתה, אי איתרמי ליה תלתא מצותא, ליתבי לכוליה ביתא? ! אלא אמר ר' זירא: בהידור מצוה - עד שליש במצוה."

התוספות (ד"ה אילימא) כתבו:

"משמע דאין צריך לבזבז כל ממונו לקנות אתרוג אפילו לא ימצא בפחות והוא מצוה עוברת, ואפילו שליש ביתו משמע דלא מחייב, ואמרין נמי (כתובות דף נ.) המבזבז אל יבזבז יותר מחומ, ובסוכה (דף מא:) חשיב ליה רבותא דר"ג שקנה אתרוג באלף זוז."

בדברי תוספות ארבעה שלבים: שאין צריך לבזבז כל ממונו, הוסיפו שאפילו שליש לא, הביאו מהסוגיה בכתובות שאפילו חומש לא יבזבז, ועוד הוסיפו להביא מהסוגיה בסוכה את הרבותא דרבן גמליאל.

השלב הראשון בדבריהם צ"ב. מדוע רק "משמע" שאין צריך לבזבז כל ממונו לשם קיום מצוה, והלא הדבר מפורש בסוגייתנו בדברי הגמרא: "אי איתרמי ליה תלתא מצותא, ליתבי לכוליה ביתא? !"

נראה שכוונת תוספות היא שלא מוכח במפורש בסוגיה שמדובר גם במצוה עוברת כגון "אתרוג", ויכלו דברי הגמרא להתפרש "במצוה" היינו מצוה שאינה עוברת, לכן כתבו תוספות שכך משמע. כעין זה כתב בחידושי מהריק"ש למסכת בבא קמא, עיי"ש.

כך הוא ביאור דברי הרשב"א (ב"ק שם): "מהא דאמרין אלו מתרמי ליה תלתא מצות יהיב ליה כוליה ביתיה משמע דאפילו למצוה עוברת כאתרוג וסוכה אינו מחויב לתת אפילו שליש ממונו". מתפרשים דבריו שרק משמע שסוגיה זו עוסקת גם במצוה עוברת כאתרוג וסוכה, ויכלה להתפרש דוקא במצוה שאינה עוברת.

כ"כ הר"ן על הרי"ף (סוכה דף טז ע"א בדפ"ה ר):

"איתא [ב"ק דף ט ב] אמר רבי זירא למצוה עד שליש ופרכינן מאי שליש אילימא שליש ביתו אילו מתרמיין ליה שלשה מצות יהיב כוליה ביתיה אלא אמר רבי זירא להדור מצוה עד שליש במצוה וממאי דפרכינן מעיקרא משמע דאפילו למצוה עוברת כאתרוג וסוכה אינו מחויב לתת אפילו שליש ממונו."

כ"כ בשו"ת הריב"ש (סימן שפז):

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"...שמבטלין מצוה מפני הפסד ממון מרובה. מדאמרינן בב"ק פרק קמא (ט:): אמר רב הונא במצוה עד שליש. מאי שליש, אילימא שליש ביתו אלו מתרמו ליה תלת מצותא יהיב כולי ביתיה, אלא אימא וכו'. דאלמא דאפילו פחות משליש לית ליה למיתן לקיומי מצוה. ומדקאמר אלו מתרמו ליה, משמע דאפי' למצוה עוברת כאתרוג וסכה. וכ' הראב"ד ז"ל שהטעם כדי שלא יבא לידי עוני ויפיל עצמו על הצבור. וכמ"ש עשה שבתך חול וכו'. ואמרו המבזבז וכו'."

הרא"ש (ב"ק סימן ז) כתב:

"ומדאמר אילו מתרמי ליה תלתא מצותא יהיב לכולי ביתיה שמעינן שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כגון אתרוג ולולב."

נראה שאין חילוק בין הלשון "משמע" שהזכירו תוספות, הרשב"א והר"ן, לבין לשון הרא"ש "שמעינן", וכולם לדבר אחד התכוונו שהראיה מהסוגיה שמדובר גם במצוה עוברת אינה ראייה מוחלטת.

עדין יש לדון מהי אותה מצוה "שאינה עוברת" שיכלה הסוגיא בבבא קמא להתפרש שרק עליה אמרו "במצוה עד שליש"?

בספר מור וקציעה (סימן תרנו) הביא שני אופנים לפרש שסוגיא זו דברה דוקא במצוה שאינה עוברת. המור וקציעה שם התקשה על דברי הרא"ש (סימן ז) הנ"ל שאמר שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה ואפילו מצוה עוברת. הקשה עליו מארבע כוסות ונר חנוכה, וממצות לא תעשה שנדחת מפני עשה, וחייב להוציא כל ממונו כדי שלא יעבור עליה. בהמשך דבריו דן בראיית הרא"ש מסוגיית הגמרא ב"ק (דף ט ע"ב) וכתב:

"ומהגמרא דקאמר אי מתרמי ליה כו', איכא למימר דלאו ראייה היא דילמא לאו במצוה עוברת איירי, אלא בס"ת ודכוותה. א"נ בצדקה ופדין שבויים, דאפשר לקיימנהו על ידי אחרים. ובדלא אפשר, ולית ביה משום פקוח נפש לגבי ידידיה, דילמא אה"נ צריך למיתב לכוליה ביתיה."

הרי שלפירוש הראשון מדובר במצוה חיובית על גופו, אלא שאינה מצוה עוברת, ולפירוש השני מדובר במצוה שאפשר אף לקיים ע"י אחרים.

[ע' בשו"ת שאילת יעבץ (חלק א סימן ג) שכתב שמצות צדקה מתחלקת לשני סוגים:

"הא' דאורייתא [...] להמציא לעני הגון די מחסורו כל צרכו, לפי מה שהוא אדם חסר אשה ובית דירה וכלי תשמישים או פרנסה או בריאות, או אפי' הצריך למעדנים בטבעו. חובה להזמין לו כל זה בכל היכולת, אם אפשר בצבור. ואם לא צריך היחיד לקיימו במה שאפשר לו, והשני שהוא מדבריהם היינו להפריש מעשר או חומש נכסיו לצדקה. ואף על פי שיש קופה ותמחוי בעיר שעניים סומכים עליהם. אלא שרוצה להרחיב להם או ליתן גם לעניים עולם שבמקומות אחרים. זה אינו חיוב של תורה אלא מדרבנן למאן דאית ליה דמעשר כספים דרבנן. ולהב"ח וסיעתו אפי' חיובא דרבנן ליכא, אלא מנהג כשר וישר הוא (ויש לו רמז ודאי בתנ"ך). ודעת זה נראה עיקר ובוזה אמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש כמו שזכרנו."

והוא לשיטתו כאן שחומש נאמר במצות צדקה שאינה עוברת.]

לדרכו של המו"ק יש לומר שהראשונים בסוגייתנו באו להוציא מאחד משני הפירושים שהביא, ולזה התכוונו באמרם שמשמע בסוגייתנו שגם במצוה עוברת אין חייב להוציא כל ממונו.

לכאורה פרושו השני של המו"ק פשוט יותר מסברה. אמנם בגמרא פירוש זה דחוק ביותר, להעמיד את הסוגיה שסתמה ואמרה "במצוה עד שליש" שמצוה זו היא "צדקה ופדין שבויים,

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

דאפשר לקיימנהו על ידי אחרים", ומה שהקשתה הגמרא אילו איתרמו ליה תלתא מצותא כונתה לתלתא מצותא דצדקה ופדיון שבויים.

נראה יותר לבאר על דרך פירושו הראשון, שמדובר "בספר תורה ודכוותה".

רש"י (ד"ה שליש ביתו) כתב גם הוא כדעת ש"ר הנ"ל, וז"ל: "שחייב אדם לבזבז במצות לולב או ציצית או ספר תורה שליש מה שיש לו". הזכיר בדבריו שלש מצות שכולן מצות חיוביות. מצות אלו הוזכרו גם כן בדברי רש"י בהמשך הסוגיה שהעמידה שמדובר בהידור מצוה, וז"ל:

"בהידור מצוה עד שליש במצוה - שאם מוצא ב' ספרי תורות לקנות ואחד הדור מחבירו יוסיף שליש הדמים ויקח את ההדור דתניא (שבת דף קלג:) זה אלי ואנוהו התנאה לפניו במצות עשה לך ספר תורה נאה לולב נאה טלית נאה ציצית נאה."

כאן התבאר טעמו של רש"י שהזכיר שלש מצות אלו משום שהוזכרו בסוגיה שבת (דף קלג ע"ב) כמצות שעליהן נאמר התנאה לפני במצות. נראה שלמד רש"י שכשם שלמסקנת הגמרא שהעמידה בהידור מצוה עד שליש "במצוה" מתפרש מצות ספר תורה, לולב וציצית, כך מתפרשים גם דברי הגמרא להו"א בספר תורה, לולב וציצית.

לכאורה נמצאנו למדים שאין אדם חייב לבזבז כל ממונו על כל מצוה עוברת, כשם שאין חייב לבזבז על ספר תורה, לולב וציצית.

אולם, אף שכ"כ רש"י, אין פירוש זה מוכרח, וגם עליו נכון יותר לומר שהוא בכלל "משמע", שיתכן שמה שאמרה הגמרא "במצוה עד שליש" אינו כולל מצות לולב ודומיה, אלא מצות ציצית וכתיבת ספר תורה אף שהן מצות חיוביות.

ביאור הדברים נראה כך. מצות לולב היא מצוה עוברת שניתן לקיימה בזמנה בלבד. מי שלא קיימה בזמנה ביטלה ואין לו תקנה. לעומת זאת מצות ציצית היא מצוה שתנאי החיוב בה הם בעת שלבוש אדם בבגד של ארבע כנפות. מצוה זו היא חיובית לפי תנאיה, אך ניתן להפטור ממנה על ידי הסרת הבגד ולבישת בגד שאינו של ארבע כנפות. מצות כתיבת ספר תורה היא מצוה שחיובה מוטל על האדם מיד, אולם תתבטל רק אם לא יכתוב האדם ספר תורה כל חייו.

הצד השווה בין שלשת המצות הוא שכולן מחויבות ולא רשותיות. מצות לולב מחויבת ועוברת, במצות ציצית מכניס עצמו לחיוב ומבטלה אם לא הטיל בבגד ציצית, ומצות כתיבת ספר תורה מחויבת כל רגע ורגע אף שביטולה הוא רק אם לא יכתוב ספר תורה עד יום מותו. שלושת המצות הן חיוביות, אך רק מצות לולב היא מצוה עוברת. היה מקום לחלק בין מצוה עוברת לבין שאר מצות, כמ"ש המור וקציעה הנ"ל.

ע"י בספר פורת יוסף (ב"ק ט ע"ב) שהקשה על דברי רש"י מה הייתה ההו"א שחייב לבזבז שליש ממונו על מצות ציצית, הרי טלית שאולה פטורה מציצית ובידו לתנה מתנה לאחר ויפטור מהמצוה, כמ"ש המגן אברהם (סימן יג סק"ח), עיי"ש מה שתירץ. לענ"ד י"ל שאף שבידו להפקירה, מ"מ עליו להוציא שליש ממונו כדי לקיים את המצוה בה יתחייב עם לבישת הבגד, כל עוד לא יפקירה.

לדרך זו נראה שלא לחינם הזכירו תוספות, הרא"ש והרשב"א מצות אתרוג בלבד, והר"ן והריב"ש הוסיפו גם מצות סוכה, משום שיש באתרוג וסוכה רבותא גם לגבי שאר מצות שהן מצות עוברות.

אם כן, מה שכתבו הראשונים שמשמע שמדובר גם במצוה עוברת הוא משום שיכלה הסוגיה להתפרש במצוה מחויבת אך לא עוברת, כגון מצות כתיבת ספר תורה, שאם לא יקיימה היום יקיימה בעתיד, ולכן אינו מחויב להוציא עליה כל ממונו, או מצות ציצית שיכול לפושטה מעליו, ולכן אין לחייבו להוציא כל ממונו, אך במצוה עוברת יתחייב להוציא כל ממונו. לכן כתבו

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

הראשונים שאף שאין מוכח שסוגייתנו נאמרה גם במצוה עוברת, כך "משמע", שכן סתמה הגמרא וכתבה "במצוה עד שליש", משמע שבכל מצוה הדברים אמורים.

יש להעיר, שנראה מדברי רש"י בב"ק, שגירסתו בגמרא שבת (דף קלג ע"ב) היא: "התנאה לפניו במצות עשה לך ספר תורה נאה לולב נאה טלית נאה ציצית נאה". הוזכרו שלש מצות אלו בלבד. אולם, במסכת סוכה (דף יא ע"ב) כתב רש"י: "ואנוהו התנאה לפניו במצות סוכה נאה, לולב נאה, ציצית נאה", הוסיף סוכה והשמיט ספר תורה.

בגמרא שבת (דף קלג עמוד ב) לגירסא שלנו הוזכרו חמש מצות: "עשה לפניו סוכה נאה, ולולב נאה, ושופר נאה, ציצית נאה, ספר תורה נאה". יתכן שכלל רש"י בסוגייתנו סוכה ושופר ולולב כחדא שכולן מצות עוברות הן, כפי שהוסיפו הר"ן והריב"ש מצות סוכה.

בדקדוקי סופרים (שבת קלג ע"ב) הביא גירסת כת"י שהזכיר לולב, שופר וספר תורה, בהשמטת ציצית, ואילו הר"ף במסכת סוכה (דף טז ע"א) גרס בגמרא בשבת: "התנאה לפניו במצות בלולב נאה בסוכה נאה בשופר נאה בטלית נאה", בהשמטת ספר תורה.

כאמור לעיל, דברי רש"י מכוונים לגירסת גמרא דידן, אף שיתכן שגירסתו הייתה שונה במקצת.

הדרך לנדון דידן. תוספות כתבו: "משמע דאין צריך לבזבז כל ממונו לקנות אתרוג אפילו לא ימצא בפחות והוא מצוה עוברת", וכ"כ שאר ראשונים שהוזכרו לעיל. מהסוגיה רק "משמע", משום שלא מפורש שמדובר גם במצוה עוברת כגון "אתרוג", ויכלו דברי הגמרא להתפרש במצוה שאינה עוברת כמו ספר תורה וציצית כמ"ש המור וקציעה, וכעין זה בחידושי מהריק"ש למסכת בבא קמא, עיי"ש.

השלב השני בדברי תוספות הוא: "ואפילו שליש ביתו משמע דלא מחייב".

גם על דבריהם אלו קשה, הלא להדיא אמרה הגמרא שם: "מאי שליש אילימא שליש ביתו, אלא מעתה, אי איתרמי ליה תלתא מצותא, ליתבי לכוליה ביתא ? ! " הרי מפורש שאין חייב להוציא אפילו שליש ביתו למצוה עוברת.

נראה שדחוק לבאר דבריהם שיכלה הגמרא להתפרש דוקא במצוה שאינה עוברת כפי שכתבנו לעיל, שאז לא היה להם לכתוב פעמיים "משמע", כפי שכתבו: "משמע דאין צריך לבזבז כל ממונו לקנות אתרוג אפילו לא ימצא בפחות והוא מצוה עוברת, ואפילו שליש ביתו **משמע** דלא מחייב". נראה שכל עניין בפני עצמו הוא "משמע". משמע שאפילו במצוה עוברת אין צריך לבזבז כל ממונו, ועוד משמע שאפילו שליש ממונו אין צריך לבזבז.

ואכן הרשב"א והר"ן כללו שני העניינים ב"משמע" אחד. הרשב"א כתב:

"מהא דאמרין אלו מתרמי ליה תלתא מצות יהיב ליה כוליה ביתיה משמע דאפילו למצוה עוברת כאתרוג וסוכה אינו מחויב לתת אפילו שליש ממונו."

הר"ן הנ"ל כתב:

"ממאי דפרכינן מעיקרא משמע דאפילו למצוה עוברת כאתרוג וסוכה אינו מחויב לתת אפילו שליש ממונו."

הרא"ש (סימן ז) גם הוא לא הביא את שני השלבים הנזכרים בדברי תוספות, וכתב:

"ומדאמר אילו מתרמי ליה תלתא מצותא יהיב לכולי ביתיה שמעינן שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כגון אתרוג ולולב."

הון רב ודאי אינו כל ממונו, והוא מתפרש על דרך דברי תוספות, שהזכירו שאין חייב לבזבז שליש ממונו.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

נראה שהיה ניתן לפרש מה שאמרה הגמרא: "אי איתרמי ליה תלתא מצותא, ליתבי לכוליה ביתא", בא לשלול מציאות בה הזדמנו לו שלש מצות, שאינו חייב להוציא על כל אחת שליש ממונו, ויתכן עדיין שאם הזדמנה לו מצוה אחת יוציא עליה שליש ממונו ושוב לא יוציא על שאר מצות, לכן כתבו תוספות ושאר ראשונים "משמע", שגם על המצוה הראשונה אין צריך להוציא שליש ממונו, שכך מתפרשת הגמרא בפשטות יתר. כמו כן נראה שלא נחלקו שאר ראשונים על דברי תוספות ששני שלבים הם, אלא שכללום ב"משמע" אחד.

בשלב השלישי כתבו תוספות: "ואמרינן נמי (כתובות דף נ.) המבזבז אל יבזבז יותר מחומש". דבריהם אלו קשי הבנה. מדוע נצרכו תוספות לעיל לומר שמשמע מסוגייתנו שאינו חייב להוציא שליש על מצוה עוברת, הרי מפורש בסוגיה בכתובות (שם) שאין לבזבז אפילו חומש על מצות.

ביאור הדברים נראה כך. תוספות כתבו שאין חייב להוציא אפילו שליש ממונו, ולמדו עניין זה מסוגייתנו. כאן התחדש יסוד גדול שחיובו של האדם במצות עשה אינו סיבה לחיובו להוציא הון רב. דין זה הוא מיסודי החיוב במצות עשה. יש להביא ראיה לדין זה מתקנת אושא. אלמלא היה פשוט שאין אדם חייב להוציא אפילו שליש ממונו על מצות, לא היה ניתן לתקן את תקנת אושא המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. מה שתקנו כך הוא ראיה שאין חיוב לבזבז ממון על מצות. לא דנו תוספות בשאלה כיצד יכלו חכמים לתקן שאסור להוציא יותר מחומש, אלא רק באו להוכיח שאם תקנו תקנה כזו, על כרחך שאין חיוב להוציא יותר משליש ממונו אפילו במצוה עוברת.

ע"י רא"ש (סימן ז) שהביא הא דהמבזבז וכו' בסדר הפוך מתוספות, וז"ל:

"ומדאמר אילו מתרמי ליה תלתא מצותא יהיב לכולי ביתיה שמעין שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כגון אתרוג ולולב וגמרא (בסוכה דף מא ב) חשיב גוזמא על ר"ג שהיא נשיא ישראל מה שנתן אלף זוז באתרוג אחד וגם תיקנו חכמים המבזבז אל יבזבז יותר מחומש (כתובות דף נ א)".

נראית כוונתו כנ"ל, לאחר שהוכיח שאין חייב, הוסיף והביא ראיה לכך מהגמרא בכתובות (שם).

ע"י בחידושי מהריק"ש ב"ק (שם) שביאר שתוספות הביאו הא דרבן גמליאל משום שאת הראיה מכתובות היה ניתן לדחות ולומר שדוקא בצדקה נאמר המבזבז אל יבזבז יותר מחומש ולא בשאר מצות, אולם ביאור זה לא יישב דברי הרא"ש שהפך את סדר הדברים.

עוד יש להעיר על דברי מהריק"ש. תקנת אושא שהובאה בגמרא בכתובות (דף נ ע"א) נאמרה ביחס לדין צדקה. כך מבואר בגמרא, ז"ל:

"א"ר אילעא באושא התקינו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש [...] אמר רב נחמן, ואיתימא רב אחא בר יעקב: מאי קרא? וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך."

כ"כ רש"י (ד"ה המבזבז), הר"ן (ד"ה המבזבז), שיטה מקובצת בשם תלמיד רבנו יונה, וכ"כ רש"י (ערכין כח ע"א ד"ה המבזבז). כך הובאה התקנה בטור ושלחן ערוך (יו"ד רמט סעיף א).

ע"י שטמ"ק (כתובות שם) שבמהדורה קמא דרש"י פירש המבזבז "להקדש" לא יבזבז יותר מחומש. לפירוש זה יתכן שסוגיה זו אינה דווקא בצדקה.

ברמב"ם (הלכות ערכין וחרמין פ"ח ה"ג) מבואר שדין המבזבז נאמר בכל המצות, ז"ל:

"לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שבארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

עליו, ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים חסיד שוטה מכלל מבלי עולם, אלא כל המפזר ממונו במצות אל יפזר יותר מחומש.

יתכן שלמד הרמב"ם דבריו מהבבלי ופירשו בהקדש. עי' כלי חמדה (פרשת ויצא אות ד) שביאר על דרך זו שהרמב"ם ורש"י נחלקו בפירוש דברי הבבלי.

עוד יש לומר שמקור דברי הרמב"ם מירושלמי פאה (פרק א הלכה א), שם מבואר שאינו מדיני צדקה. וז"ל הירושלמי:

"גמילות חסדים: הדא דתימר בגופו אבל בממונו יש לו שיעור ואתייא כיי דמר ר"ש בן לקיש בשם רבי יוסי בן חנינא באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה."

ודוחק לומר שמה שכתב הירושלמי "למצוה" היינו גמילות חסדים.

עוד כתבו תוספות בסוף דבריהם: "ובסוכה (דף מא:) חשיב ליה רבותא דר"ג שקנה אתרוג באלף זוז."

יש להקשות על דבריהם, הרי המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. אם כן, במעשה דרבן גמליאל, אם אלף זוז היו פחות מחומש ממונו - אין בכך כל רבותא, ואם היו יתר מחומש ממונו - כיצד הותר לו לבזבז יותר מחומש?

למה שבארנו לעיל, תוספות אינם עסוקים בשאלה אם מותר או אסור לבזבז הון רב על מצות, אלא אם חייב אדם לבזבז הון רב על מצות. עניין זה הוכיחו מרבן גמליאל שבזבז הון רב, שאפשר שהוא אפילו יתר על שליש ממונו, והגמרא החשיבה זאת כרבותא, אם כן מוכח שאין חיוב לבזבז הון רב על מצות.

כך סודרו הדברים ברא"ש:

"שמענין שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כגון אתרוג ולולב וגמרא (בסוכה דף מא ב) חשיב גוזמא על ר"ג שהיא נשיא ישראל מה שנתן אלף זוז באתרוג אחד וגם תיקנו חכמים המבזבז אל יבזבז יותר מחומש (כתובות דף נ א)."

דוק שהובאו דברי רבן גמליאל ללמדנו שאין אדם מחויב לבזבז הון רב, ולא בהקשר של המבזבז אל יבזבז.

כ"כ בספר מאמר מרדכי (סימן תרנו ס"ק ג), ז"ל:

"אין צריך לבזבז עליה הון רב כ"כ הרא"ש וש"פ והביאו ראיה מן הגמרא וסיים הרא"ש ז"ל עלה ותלמודא חשיב גוזמא על ר"ג שהיה נשיא ישראל מה שנתן אלף זוז באתרוג א' וכו' ונ"ל פשוט דר"ל דחשיב רבותא ודבר גדול לר"ג במה שקנה אתרוג א' באלף זוז ומזכירו לשבח על זה (ולאו גוזמא כמשמעו קאמר הרא"ש ז"ל) דקאמר שהיו מצות חביבות עליהם הרבה אלמא מוכח דמדינא לא היה צריך לקנותו בדמים יקרים כ"כ ואעפ"י שהיה נשיא [...] דהרא"ש ז"ל ה"ק שא"צ לבזבז הון רב בשביל מצוה אפי' היא עוברת דהא תלמודא חשיב גוזמא ודבר גדול על ר"ג שקנה אתרוג באלף זוז הלכך משמע שא"צ לבזבז הון רב ואפי' הוא פחות מחומש דודאי אלף זוז לגבי ר"ג היה פחות מחומש ואח"כ כתב הרא"ש ז"ל וגם תקנו חכמים שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש כלומר שאף מי שירצה להחמיר על עצמו ולבזבז יותר מכדי שליש במצוה ולהיות המצות חביבות עליו רוצה לבזבז עליה הון רב מ"מ אין לו לבזבז יותר מחומש כנ"ל פשוט וא"צ למ"ש הרב"ח ואולי ל' רי"ו דחקתו לכך ומיהו המעיין ברי"ו ז"ל יראה שיש גמגום בדבריו ומ"ש בסוף לשונו דהא דר"ג גוזמא הוה נראה שהוא מיותר שהרי כבר כתב לעיל מזה דהא ר"ג אמרו עליו

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

שקנה אתרוג באלף זוז ותחלת דבריו יש לכוונם ולהסכימם למאי דפרישית בדעת הרא"ש ז"ל ע"ש ודוק."

יתכן לומר עוד שרבן גמליאל היה קודם תקנת אושא. ע"י גמרא ראש השנה (דף לא ע"א-ב) :

"וכנגדן גלתה סנהדרין, מגמרא: מלשכת הגזית לחנות, ומחנות לירושלים, ומירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית שערים, ומבית שערים לצפורי, ומצפורי לטבריא."

ליבנה גלתה ראשונה בימי רבן יוחנן בן זכאי כמ"ש רש"י בר"ה (שם ד"ה ומיבנה). רבן גמליאל היה בדור שלאחר ריב"ז, והוא חברם של תלמידי ריב"ז – ר' אליעזר ור' יהושע – כמובא בגמרא סוכה (דף מא ע"ב), ואם כן אפשר שזמנו מוקדם לתקנת אושא. אולם, ע"י בגמרא ערכין (דף כח ע"א) :

"דאמר רבי אילא: באושא התקינו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. מעשה באחד שבקש לבזבז יותר מחומש, ולא הניחו לו חבריו, ומנו רבי ישבב; ואמרי לה: רבי ישבב, ולא הניחו לו חבריו, ומנו רבי עקיבא."

אם כן תוקנה תקנת אושא בזמן רבי עקיבא שהיה בזמנו של רבן גמליאל, אלא שעדיין ניתן לומר שרבן גמליאל קשיש טפי.

אך בירושלמי פאה (פ"א ה"א) מפורש שתוקנה תקנת אושא קודם זמנו של רבן גמליאל, ז"ל :

"מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים שלח לו ר"ג והלא אמרו חומש מנכסיו למצות ור"ג לא קודם לאושא היה ר' יוסי בר' בון בשם ר' לוי כך היתה הלכה בידם ושכחוה ועמדו השנים והסכימו על דעת הראשונים ללמדך שכל דבר שבית דין נותנין נפשן עליו הוא מתקיים."

אמנם לבעל העיטור כנראה שיטה אחרת, הביא דבריו הטור או"ח (סוף סימן תפג), וז"ל :

"כתב בעל העיטור מי שאין לו יין עבר אדרבנן דאמרי ולא יפחתו לו מד' כוסות וצריך למכור מה שיש לו לקיים מצות חכמים ולא יסמוך על הפת שאם קיים כוס אחד לא קיים הג' לכן ימכור מה שיש לו ולהוציא הוצאות עד שימצא יין או צמוקים כמו שאדם צריך לחזור אחר לולב ואתרוג."

לכאורה מפורש שגם לשם קיום מצות לולב ואתרוג צריך למכור כל מה שיש לו. דברים אלו הובאו בספר העיטור (הלכות מצה ומרור דף קלו טור א), וגם בלשונו שם מבואר שהחויב להוציא כל ממונו הוא בכל המצות, ובכללן ארבע כוסות. בספר בשמים ראש (סימן קטו) כתב שבעל העיטור דרך גוזמא אמר, עיי"ש שאפשר שמודה שצריך לבזבז כל ממונו לצורך מצוה דאורייתא.

נראה שבעל העיטור יפרש את הסוגיה ב"ק אחרת משאר ראשונים, וכפי שכתבנו לעיל שמפירוש כזה באו הראשונים להוציא. ע"י לקמן שביארנו דברי הטור.

נראה אם כן שאף ששיטת בעל העיטור היא שחייב לבזבז כל ממונו על מצוה עוברת, נקטו הראשונים כדעת הראב"ד (בחידושי לב"ק והובא בריב"ש לעיל) וסיעתו.

נמצאנו למדים מדברי הראשונים והפוסקים שאין חייב לבזבז שליש ממונו, ואפילו חומש ממונו, וכן הון רב אף פחות מחומש ממונו, לשם קיום מצות עשה, ואפילו מצות עשה עוברת.

ב. האם יש אופן נוסף בירושלמי לפיו חייב לבזבז כל ממונו?

הדין הנזכר בבבלי כתובות (דף נ ע"א) : "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש", הובא גם בירושלמי פאה (פ"א ה"א), וז"ל :

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"גמילות חסדים: הדא דתימר בגופו אבל בממונו יש לו שיעור ואתיא כיי דמר ר"ש בן לקיש בשם רבי יוסי בן חנינא באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה."

לעומת הלשון השלילית בבבלי, הובא דין זה בירושלמי בלשון חיובית. העיר על כך מר"ן בבית יוסף יורה דעה (סימן רמט סעיף א). מדברי הירושלמי שנאמרו בלשון חיובית למד מר"ן הלכה שמצוה לבזבז חומש, עיי"ש שכתב שדברי הירושלמי משלימים את הנאמר בבלי, ודקדק כן גם מהבבלי.

לכאורה מצאנו סתירה מיניה וביה בירושלמי בהמשך ההלכה, וז"ל:

"דתני רשב"י אומר גדול היא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקדוש ברוך הוא יותר מכבודו נאמר [שמות כ יב] כבוד את אביך ואת אמך ונאמר [משלי ג ט] כבוד את ה' מהונך ממה את מכבדו ממה שיחנך מפריש לקט שכחה פאה מפריש תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני ומעשר עני וחלה ועושה סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים אם יש לך אתה חייב בכולן ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון בין שאין לך הון כבוד את אביך ואת אמך ואפילו אתה מסבב על הפתחים."

לכאורה שיעור החיוב בצדקה שנזכר כאן אינו חומש אלא יתר על כן, וכל עוד שאינו מחזר על הפתחים חייב לבזבז ממנו לכל המצוות ובכללן לצדקה. ואף אם היה מקום לדחוק בראש דברי הירושלמי שמה שכתב: "באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה", שמצוה זו הינה מצות צדקה בלבד, הרי סיפיה דהירושלמי כולל בתוכו יחד: "סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים", ועל כולם נאמר: "אם יש לך אתה חייב בהן, והיינו כל עוד שאינו מחזר על הפתחים."

בפשטות נ"ל שמה שכתב הירושלמי: "אם יש לך", היינו עד חומש, כי יתר על כן יש חשש שיעני ויחזר על הפתחים, שזהו טעם הפטור לבזבז הון רב על מצות, וכמ"ש הראב"ד, יובאו דבריו לקמן.

כך מבואר שהבין מר"ן בבית יוסף (יורה דעה סימן רמ סעיף ה), שם כתב שהבן אינו חייב לחזר על הפתחים אפילו לצורך מצות כיבוד אב ואם. הביא דברי ר' שמעון בר יוחאי בירושלמי פאה הנ"ל, והביא דברי הראשונים שביארו שאין כוונת הירושלמי שהבן יזון את אביו משל בן ויחזר על הפתחים, דהא קיימא לן כבוד אב ואם משל אב, אלא שמכבדו בגופו ובטל ממלאכתו ומתוך כך צריך לחזר על הפתחים.

עוד כתב שם מר"ן שהשיעור בו מחויב בן לזון את אביו הוא לפי חיוב הבן בצדקה, וז"ל:

"ונראה שאע"פ שיש לו אינו חייב לספק כל מזונות הצריכים לאביו אלא כופין ליתן לו כפי מה שהוא חייב לתת לצדקה לפי ממון שיש לו. וכן נראה מדברי הרי"ף והרא"ש שכתבו דשקלינן מיניה בתורת צדקה ויהבינן לאביו והכי דייק נמי לישנא דהרמב"ם ורבינו שכתבו ואם אין לאב ויש לבן כופין את הבן וזן את האב כפי מה שהוא יכול."

הראת לדעת שאין הבן חייב לזון את אביו יותר משיעור חיובו בצדקה, שעליו נאמר המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. אם כך הוא בכבוד אב, ה"ה בשאר מצות שנזכרו לעיל מינה בירושלמי, ועל כרחק מה שכתב בירושלמי: "אם יש לך" היינו לפי שיעור חיוב צדקה, וכל שמבזבז יותר מחומש יש חשש שמא יעני ויצטרך לבריות.

כ"כ בשו"ת רדב"ז (חלק ב סימן תרסג):

"והכי מתפרש הירושלמי לפי שטת זו כבוד את ה' מהונך אם יש לו ממון חייב לתת מממונו לה' ולא כולו כדאמרין המבזבז אל יבזבז יותר מחומש ואם אין

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

לו אלא כדי פרנסתו פטור ובכיבוד אב ואם נאמר כבוד את אביך ואת אמך בין יש לו הון הרבה בין אין לו אלא כדי פרנסתו מתפרנס אביו עמו."

כ"כ בשו"ת מהר"ם שיק (אורח חיים סימן שלא):

"בירושלמי בפרק קמא דפאה [הלכה א'] מבואר שורש הדברים. דתניא התם, נאמר [שמות כ' י"ב] 'כבוד את אביך ואת אמך' ונאמר [משלי ג' ח'] 'כבוד את ה' מהונך', ממה שיחנך מפריש לקט שכחה ופאה וכו' ועושה סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית וכו', אם יש לך אתה חייב בכולן ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן, אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון ובין אין לך הון 'כבוד את אביך ואת אמך' ואפילו אתה מחזיר על הפתחים. משמע להדיא דבשאר מצות עשה אינו צריך לחזור על הפתחים אם אין לו. ושם קודם לזה מביא הירושלמי דשיעור חומש למצוה הוא מתקנת אושא."

חזות קשה ראיתי בדברי נוסח השו"ע (או"ח סימן כה סעיף א) בעניין מצות תפילין, שלכאורה לא משמע כך מדבריהם.

בספר עולת תמיד (סימן כה סעיף א) כתב: "ואם מחויב לחזור על הפתחים כדי לקנות תפילין וציצית, תנינא בירושלמי דפאה [פ"א ה"א] דאינו מחויב עי"ש". כלשון זה כתבו בספר אליה רבה (אות א), באר היטב (סק"א), משנה ברורה (סק"ב), ועוד.

נראה לכאורה מלשונם שרק לחזור על הפתחים אינו חייב, אך ליתן כל ממונו חייב, ונמצאו דברי הירושלמי סותרים אלו את אלו.

העיר על דבריהם בספר זכות אבות למהר"א קורייאט זלה"ה (סימן כה אות ג) שעדיפא הוה להו לכתוב, שלא רק לחזור על הפתחים אינו חייב, אלא אפילו להוציא יותר מחומש. נראה שהבין שלא דקו בלשונם.

אמנם בספר אשל אברהם (למהר"ד מבוטשאטש) (סימן כה) כתב:

"ולגבי אם מחויב למכור כסותו או לקבל על עצמו עול מלאכה בכדי לקנות תפילין, במה שאין בו נגד כבוד, צל"ע בזה כעת. במלאכה אחז"ל [פסחים קיג, א] פשוט נבילתא בשוקא ולא תאמר כהנא כו' וכן בכסות שאין בו פחיתות כבוד אם ימכרנו, י"ל שמחויב למכור ואין זה כסדר בעל חוב או כקבלת צדקה שלא חייבתה התורה הקדושה למכור מטלטליו, וצל"ע בכ"ז."

נראה שמחלק וסובר שחייב אפילו למכור כסותו, העיר על דבריו בספר מנחת פתים (סימן כה סעיף א).

אין לומר שיש לחלק בין צדקה לשאר מצות, שכן הירושלמי עצמו לא חילק, וכלל כולם יחד: "ועושה סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים."

מכח דברי העולת תמיד וסיעתו, למד הבאור הלכה (סימן תרנו ד"ה אפילו) הלכה חדשה.

הבאור הלכה הקשה על הדין הפסוק ברמ"א שאין צריך לבזבז הון רב על מצות, משני דינים הנזכרים בגמרא קידושין (דף כט ע"א-ב):

"דמבואר שם גבי פדיון הבן דאף אם אין לו רק ה' סלעים צריך לפדות עצמו וכן לענין לעלות לרגל ושם מיירי שאין לו נכסים כלל זולת אלו החמשה סלעים עי"ש"

הביא יישוב על פי דברי הירושלמי הנ"ל, ודחאו משום שהוא נגד סתימת הפוסקים,

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"שתפסו בפשיטות מסוגיא דב"ק וממעשה דר"ג שאין מחוייב לפזר הון רב לשום מצוה בכל אופן ואף שיש לו עדיין הון ורק עד חומש לכל היותר כמו לענין צדקה."

ויישב שאדם שמתפרנס ממלאכתו ויש לו חמישה סלעים פנויים חייב להוציאם על קיום מצות פדיון הבן, כי לא תגרע פרנסתו בחסרון אותם חמישה סלעים. לפי דרכם של העולות תמיד וסיעתו כך הוא פירוש דברי הירושלמי, שאין חייב לחזור על הפתחים אך חייב ליתן כל ממנו באופן זה.

בספר אהבת חסד (ח"ב פרק כ אות ג) הביא אופן דומה:

"אדם שיש לו איזה מלאכה או עסק קבוע שמשתכר בה כדי מחיתו כל שבוע ויותר מעט מותר לו לפזר היותר לצדקה אף שהוא עולה יותר מחומש לפי ערך."

הטעם שווה, משום שאין חשש שיעני אם יתן תוספת זו לצדקה. מה שכתב האהבת חסד "מותר", היינו מותר ולכן חייב, כמבואר בהגה על הגיליון. ושם הביא מקור לדין זה מהירושלמי הנ"ל:

"דאין לחזור על הפתחים בשביל ציצית ותפילין משא"כ לענין כיבוד אב ואם עי"ש האם יוכל לצמצם מעט מעות מיגיעו כדי לקנותם וע"י קנייתם לא יצטרך לחזור על הפתחים למזונותיו חייב לקנותם."

לענ"ד מר"ן הב"י ביאר דברי הירושלמי באופן אחר, וכן בספר זכות אבות ביאר דברי העולות תמיד באופן אחר. על באורו של הבה"ל בדעת הע"ת יש להקשות, שסתם העולות תמיד דבריו ולא חילק במקום שהיה לו לחלק בין מי שיש לו חמישה סלעים פנויים ומתפרנס ממלאכתו לבין מי שמתפרנס מממונו ולא ממלאכתו.

לכ"נ שאין מדברי הירושלמי פאה (פ"א ה"א) ראייה לכך שיש לחייב להוציא יותר מחומש על מצות, ואין ללמוד ממה שכתב הירושלמי: "כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון בין שאין לך הון כבד את אביך ואת אמך ואפילו אתה מסבב על הפתחים", שחייב להוציא הון רב כל שאינו מחזר על הפתחים, אף שיש מקום לדברי הבה"ל מצד עצמם.

ג. הטעם לכך שאין חיוב להוציא שליש ממנו או חומש ממנו כדי לקיים מצות עשה

לעיל הובאו דברי תוספות ושאר ראשונים שכתבו שאין אדם חייב לבזבז שליש ממנו או חומש ממנו על מנת לקיים מצוה ואפילו מצוה עוברת.

בספר מור וקציעה (סימן תרנו) התקשה על דין זה: "מ"ט יהא ממנו חמור מגופו, שהרי מכין עליה עד שתצא נפשו, וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו". קושייתו היא מהדין הידוע שכופין על המצות ואפילו עד שתצא נפשו. קושיה זו יש ליישב בכמה אופנים. המו"ק עצמו כתב: "שי"ל לא הפקירו חייו אלא מחמת שמזלזל במצוה שלא מדוחק, שהרי הוא נדון כאפיקורוס, שמותר להרגו". בחי' מהר"ץ חיות מסכת בבא קמא (דף ט ע"ב) יישב על פי דברי הרמב"ן על התורה בפרשת בא, שמה שמכין עד שתצא נפשו הוא דוקא במבצע ואומר איני עושה. בשו"ת שבט הלוי (חלק ד סימן סד) יישב שהדין שמכין אותו עד שתצא נפשו הוא כאשר מחויב במצוה ואינו מקיימה כי יש לו נכסים, אך כשאין לו אינו מחויב בה.

עוד הקשה המו"ק: "מדוע לא תהא מצוה דאורייתא חמורה בכך כארבעה כוסות ונר חנוכה דרבנן אף שיש בהן פרסומי ניסא"? גם קושיה זו יש ליישב כפי שיובא לקמן.

עוד הקשה: "אם בל"ת חייב אדם להוציא כל ממנו ולא יעבור, עשה לא כל שכן, דהא עשה דחיא ל"ת". לקושייתו האחרונה אין הבחנה בין מצות עשה למצות לא תעשה, ותידחה מצות עשה רק מפני פיקוח נפש.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

והנה את הקושיה עצמה יישוב מהר"ן חיות על פי הרמב"ן בפ' בא, שכתב שקיום עשה חמור מביטול לא תעשה בקום ועשה, אולם ביטול עשה בשב ואל תעשה קל מביטול לא תעשה בקום ועשה, ולכן אין להביא ראיה מדין עשה דוחה לא תעשה.

בראשונים מפורש שפשוט שאי קיום עשה בשב ואל תעשה קל מביטול לא תעשה, שלעבור על לא תעשה הותר רק מפני פיקוח נפש, מה שאין כן להמנע מקיום מצות עשה שהותר גם שלא במקום פיקוח נפש.

בחידושי הראב"ד (ב"ק ט ע"ב) הקשה על דין הגמרא:

"והא דאמרין אילו מתרמו ליה תלתא מצותא יהיב ליה כוליה ביתיה, תמזה לי, וכי יש דמים למצות ואיך יכול הוא לאמר לא אקנה לולב ואתרוג עד כדי כך וכך ומי שם להם דמים והמצוה האחת חשובה כל ממונו."

לא עלה על דעתו של הראב"ד להקשות שכיון שאין כאן פיקוח נפש לא תידחה המצוה. קושייתו היתה שלא ניתן לשער שוויה של מצוה, שמסתבר שמצוה אחת חשובה כנגד כל ממונו, ולכן לא תידחה המצוה מפני הפסד ממון הפחות בשוויו מהמצוה.

אם כן פשיטא ליה לראב"ד שביטול מצות עשה בשב ואל תעשה, ואפילו מצוה עוברת, קל יותר מביטול מצות לא תעשה בקום ועשה. כל קושייתו הייתה שהפסד ממון אינו סיבה להמנע מקיום מצות עשה, משום שמצוה אחת יקרה מכל הון.

הראב"ד תירץ:

"ויש לומר עד כי שלא יבא לידי עני ויצטרך לבריות, כמו שאמרו המבזבז אל יבזבו יותר מחומש שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא."

מסקנת הראב"ד נותרה בעינה, שמצוה אחת חשובה כל ממונו. מה שאין צריך לבזבו הון רב אינו משום שהמצוה שווה פחות מהון רב, אלא משום החשש שיעני והעני כמת הוא.

כ"כ הרשב"א שם:

"וכתב הראב"ד ז"ל כדי שלא יבוא לידי עוני ויפיל עצמו על הציבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות וכן אמרו המבזבז אל יבזבו יותר מחומש שהעוני כמיתה."

הראת לדעת שהחשש שמא יעני הוא הגורם. יתר על כן, לא העניות עצמה היא הגורמת, אלא מה שיפיל עצמו על הציבור הוא הגורם לכך שאין חייב לבזבו הון רב אפילו על מצוה עוברת.

בהמשך דבריו הוסיף הרשב"א וכתב:

"ומ"מ לא כמיתה ממש אמר הרב שלא אמרו אלא במצות עשה בשב ואל תעשה אבל במצות לא תעשה אפילו כל ממונו."

גם כאן מבואר שעל מנת להמנע מקיום מצות עשה אין צורך להגיע לכך שפיקוח נפש הוא, ולכן חייב לתת כל ממונו וגם ללוות ממון כדי שלא לעבור על לא תעשה.

כ"כ הר"ן בסוכה (טז ע"א בדפי הרי"ף):

"כתב הראב"ד כדי שלא יבא לידי עוני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות וכן אמרו [כתובות נ א] המבזבז אל יבזבו יותר מחומש מפני שהעוני כמיתה."

וכן הבאנו משו"ת הריב"ש (סימן שפז) בשם הראב"ד, וז"ל:

"שהטעם כדי שלא יבא לידי עוני ויפיל עצמו על הצבור. וכמ"ש עשה שבתך חול וכו'. ואמרו המבזבז וכו'."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

עדיין טעמא בעי מדוע במצות עשה נפטר אף משום שלא יעני ויפיל עצמו על הבריות?

בשו"ת חתם סופר (יורה דעה סימן רכט) כתב שחייב אדם לפרנס את אביו ואת אמו מדין צדקה. ואף שהחוב הוא מדין צדקה, חייב לתת לאביו ולאמו כל ממון שיש לו ובלבד שלא יצטרך לחזור על הפתחים, שבכבוד אם ואם לא נאמר המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, וחייב לבזבז יותר מחומש. וז"ל:

"דודאי משמע מדין תורה כל שיש לו פרנסת יומו צריך ליתן המותר לעני רק חייו קודמים אבל כל שיש לו די פרנסת יומו יתר שאר ממנו לעני הצריך רק באושא התקינו שלא יבזבז אדם יותר מחומש וסמכוהו אקרא עשר אעשרנו לך ובמקום כיבוד אב לא תקנו והניחו על דין תורה שאם אינו צריך להחזיר על הפתחים כל שיש לו די חייו יתן הנשאר לאבותיו."

לשיטת החתם סופר עולה שלולא תקנת אושא מן הדין היה אדם חייב לתת כל ממנו לצדקה כל שיש לו פרנסת יומו ורק באושא תקנו. נראה שתקנת אושא לדרכו היא עקירת דבר מהתורה בשב ואל תעשה. כ"כ בספר אשל אברהם (למהרא"ד מבוטשאטש) (סימן תרנו):

"שאיין ספק שמה שיש קולא במצות עשה בסימן תרנ"ו אין כן רק ע"י תקנת חז"ל ע"י תקנה שבאושא [כתובות נ, א] המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שכן הוא במצות עשה. וזולת כן לא הקילה התורה הקדושה רק במה שכתבה התורה [ויקרא יח, ה] וחי בהם ולא כו' [יומא פה, ב] ולולא שכתבה כן לא היו מקילים גם בכך והרי רק במצות עשה ביד חז"ל תקנה לשב ואל תעשה. מה שאין כן לגבי מצות לא תעשה לא שייך תקנה."

ע"י בשו"ת שבט הלוי (ח"ד סימן סד) שכתב שדוחק לומר כן.

בשבילי דוד (יו"ד סימן רמ אות ג) הקשה על דברי החת"ס, שלפי דבריו היה צריך להיות שעד חומש חייב לתת לצדקה, והלא אינו אלא מצוה מן המובחר.

כעין זה הקשה בשו"ת תשובות והנהגות (כרך ג סימן רפו), וז"ל:

"ואני תמה שלפי זה נראה שחוב צדקה מדינא היא שצריך לתת הכל ובלבד שלא יצטרך לחזור על הפתחים, ולא הבנתי דבריו כלל, שמה"ת מהיכי תיתי שיהא אדם מחוייב לתת כל כספו שאינו צריך לעצמו רק מה שצריך שלא לחזור על הפתחים והנשאר לתת לעניים, שהרי החוב הוא רק כפי שידו משגת או מעשר וחומש, אבל כל מה שצריך להוצאות עצמו ובני ביתו אף לימים הקרובים אינו חייב ליתן כלל, וא"כ אין חיוב ליתן כל מה שיש לו חוץ מפרנסת יומו, וצע"ג."

עוד הקשה בשו"ת שבט הלוי (שם):

"דמשמעות סוגית הראשונים דגם מה"ת אל יבזבז יותר מדאי והלכה זו היתה מעולם בידם, אלא שבאושא נתנו קצבה של חומש לדבר."

וכן הקשה בשו"ת שבט הלוי (חלק ה סימן קלא).

עוד קשה מדברי הירושלמי פאה (פרק א הלכה א):

"הדא דתימר בגופו אבל בממונו יש לו שיעור ואתייא כ"י דמר ר"ש בן לקיש בשם רבי יוסי בן חנינא באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה. עד היכן ר"ג בן אינינוא ורבי אבא בר כהנא חד אמר עד כדי תרומה ותרומת מעשר וחרנא אמר [משלי ג ט] כבוד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך כמראשית כל תבואתך."

את דברי הירושלמי שאמר "עד היכן", פירש הפני משה עד היכן הוא החוב להוציא ממון בלא תקנת אושא. כן פירשו גם מהר"א פולדא והגר"א בביאורו לירושלמי, וכן נראה שפירש

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

הריטב"א (כתובות נ ע"א ד"ה המבזבז). לדרכם מפורש בירושלמי שלא כחתם סופר. עי' בספר עלי תמר על הירושלמי פאה (שם) שפירש דברי הירושלמי באופן אחר.

עוד יש להקשות על החתם סופר מפשט דברי תוספות ב"ק (שהובאו לעיל אות א), שכתבו: "ואמרינן נמי (כתובות דף נ.) המבזבז אל יבזבז יותר מחומש". ביארנו דבריהם לעיל שאלמלא היה פשוט שאין אדם חייב להוציא אפילו שליש ממונו על מצות לא היה ניתן לתקן את תקנת אושא המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. מה שתקנו כך הוא ראייה שאין חיוב לבזבז ממונו על מצות. כן מצאתי שכתב בספר מאמר מרדכי (סימן תרנו סק"ג) וביאר כך דברי הרא"ש שהובאו לעיל, ז"ל:

"ואח"כ כתב הרא"ש ז"ל וגם תקנו חכמים שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש כלומר שאף מי שירצה להחמיר על עצמו ולבזבז יותר מכדי שליש במצוה ולהיות המצות חביבות עליו רוצה לבזבז עליה הון רב מ"מ אין לו לבזבז יותר מחומש כנ"ל פשוט."

עוד יש להקשות, לדעת החת"ס צ"ל שמה שכתב הראב"ד שעניי חשוב כמת זהו הטעם לכך שחכמים עקרו דבר מן התורה. כך יכלו להתפרש דברי הראב"ד:

"שלא יבא לידי עני ויצטרך לבריות כמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא."

לדברי החת"ס צ"ל שהראב"ד בא לתת טעם לכך שעקרו דבר מן התורה. אמנם אליבא דאמת נראה שהראב"ד לא בא לבאר מדוע אסור לבזבז שליש אלא מדוע אינו חייב לבזבז שליש ממונו כדי לקיים מצוה עוברת. כ"כ הרשב"א:

"מהא דאמרינן אלו מתרמי ליה תלתא מצות יחייב ליה כוליה ביתיה משמע דאפילו למצוה עוברת כאתרוג וסוכה אינו מחויב לתת אפילו שליש ממונו."

ובתשובתו הביא דברי הראב"ד. מה שאין אדם מחויב אינו יכול להיות תקנת חכמים, שאם יש מקום לתקן הרי שנאסר עליו להוציא. נראה שפירוש דברי הראב"ד כך הוא, שאין חובה להוציא שליש ממונו מהטעם של שמא יעני, והוסיף לומר שגם תקנו שאל יבזבז יותר מחומש.

נראה אם כן, שטעמו של הראב"ד שאין חייב לבזבז שליש ממונו משום שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור, הוא מעיקר הדין.

בתשובה מאהבה (ח"ב סימן רפד) פירש דברי הראב"ד שהוא כעין "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" (יומא דף פה ע"ב), כך יכול העוני להעבירו על דעת קונו ויבטל ממצות הרבה. עיקר הדין נותר שמצוה יקרה מכל הון, אולם העוני יכול שיגרום לעבור על מצוות רבות ולכן נדחית המצוה.

כעין זה הביא בפתחי תשובה (יו"ד סימן קנז סק"ד) בשם ספר חומת ירושלים (סוף סימן קצו), שכתב:

"דנראה לו חילוק שבין עשה לל"ת לענין חיוב בזבז ממונו הוא דקום עשה הרבה ימנע ממנו בסבת עניותו לכן התירו שלא יקיים פ"א על דרך שארז"ל חלל שבת א' כדי שתשמור שבתות הרבה אבל שיעבור ל"ת משום ממון אין סברא דמשום עוני ודאי אין הכרח לעבור ל"ת ומניעת עשיות הרבה ימצאו בסבת עוני עכ"ד."

גם בטעם זה יש לעיין מדוע משום החשש המסופק שמא יעבור על דעת קונו יכול לבטל בוודאי מצות עשה עוברת.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

עוד העירו שהראב"ד בסוף דבריו כתב "והעונו כמיתה". אם כן, אין טעמו מפני החשש שמא יעבור על דעת קונו אלא מפני שהעונו כמיתה, וכמו שכתב הרשב"א מיתה זו לאו מיתה ממש היא, שאינו רשאי לעבור על לא תעשה מטעם זה.

והנה בשו"ת תשובה מאהבה הביא ראייה לדבריו מנר חנוכה וארבע כוסות שחייב להוציא כל ממונו עליהם, ואין חילוק בין מצות אלו לשאר מצות, לכן חילק כחילוקו. לקמן יתבאר עניין זה.

עוד הביא ראייה לדבריו מדברי הלבוש (סימן תרנו) שכתב:

"במצות עשה שלא יעבור עליה, אין אדם מצווה לתת כל ממונו בשבילה להביא את עצמו לידי עוני ולהפיל עצמו על הציבור, שהעני חשוב כמת וטוב לו לישב בשב ואל תעשה, אפילו היא מצוה עוברת ותיבטל המצוה ויקיים הרבה מצות כנגדה, משיביא עצמו לידי עוני החשוב כמת."

לענ"ד עיקר דברי הלבוש הם משום שהעני חשוב כמת. כן ביאר דברי הלבוש בספר אמרי בינה (חור"מ סימן יט).

הנצי"ב בספר מרומי שדה (בבא קמא דף ט ע"ב ד"ה אלימא) כתב:

"והטעם שא"צ ליתן בשביל מצוה, נראה משום דכלל הוא דכבוד הבריות דוחה בשב ואל תעשה, משא"כ ל"ת בידים."

וכ"כ אשל אברהם (למהרא"ד מבוטשאטש) (סימן כה סעיף א):

"ומה שהוא פטור מלחזור על הפתחים הוא מצד כבוד הבריות דוחה מצוה עשה בשב ואל תעשה ועני חשוב כמת מצד הלבנת פנים שיש לו".

וזה שלא כמו שכתב בסימן תרנ"ו.

גם לדבריהם נראה שהמצוה יקרה מפנינים, ומה שאין חייב לבזבז שליש ממונו הוא משום שנדחת המצוה מפני כבוד הבריות.

גם טעם זה מחודש, שלכאורה יש כאן רק חשש "שמא יעני", וחידוש הוא שגם ספק כבוד הבריות דוחה עשה בשב ואל תעשה. ועוד לכאורה טעם זה תלוי במחלוקת רש"י ותוספות בברכות (דף כ ע"ב) אם כל עשה נדחה מפני כבוד הבריות או רק עשה דאיתיה בשאלה.

בספר כלי חמדה (פרשת ויצא אות ג) כתב על דרך פלפול על פי דברי רביד הזהב (פרשת ואתחנן) שיש איסור לאו להביא עצמו לידי עניות. כמובן שהוא דרך פלפול, שכן לא נזכר עניין זה בדברי הראב"ד והראשונים שהביאו דבריו.

אולם הפרי מגדים והמשנה ברורה ביארו דברי הראב"ד ושאר הראשונים שהביאו דבריו באופן אחר.

בתרומת הדשן (סימן ה) נשאל במי שלא התפלל משום שעסק בממונו ואם היה מפסיק עסקו היה בא לידי הפסד, האם יתפלל תשלומים. והשיב שמתפלל תפילת תשלומין ואינו נדון כמזיד, אלא דומה לאונס, משום ש"כל היכא שמבטל המצוה, לצורך ממונו, שלא יבא לידי הפסד מקרי אונס". שוב כתב שאינו אונס אלא כמו שוגג, "דלענין תפלה, שהיא עבודת קונו, אין לו לחוש להפסד ממונו". הבית יוסף (או"ח סימן קח סעיף ח) השמיט מה שכתב תה"ד שאינו אונס, והביא רק מה שכתב שאונס הוא.

בשלחן ערוך אורח חיים (שם) הביא דין זה וכתב שאונס הוא, והרמ"א הגיה שלכתחילה לא יעבור זמן תפילה משום הפסד ממון.

מהו פשרו של "אונס" זה, שלכאורה אינו דומה לאונס שנלמד מקרא "ולנערה לא תעשה דבר", שלא יתכן שמשום אונס ממון יותרו איסורי עריות.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

הפרי מגדים (משבצות זהב סק"ז) כתב: "ועיין סימן תרנ"ו סעיף א בהגה יותר מחומש אין מחויב, ואפשר הוא הדין בתפלה". הוסיף שאם ההפסד יותר מחומש "אין מחויב", וכ"כ ביאור הלכה (שם ד"ה מיהו לכתחילה).

נראה שאין כוונתם לומר שאם יפסיד חומש "פטור" מתפילה, כי אז היה להם לכתוב שאסור להתפלל תשלומים, אלא נראה שכוונתם היא שאינו מחויב אפילו לכתחילה להתפלל, ובכל זאת יוכל להשלים משום שהוא אונס ולא פטור כאונן.

עי' פרי מגדים (אשל אברהם סימן קד סק"א) שהסתפק אם תפילה חמורה ויש חיוב לבזבז עליה חומש ממונו.

הפרי מגדים והמשנה ברורה בארו אם כן שטעמם של הראב"ד והראשונים שהלכו בדרכו הוא משום אונס.

מה שכתב הראב"ד: "שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא", פירוש הדברים הוא שיש כאן אונס המונע את האדם מלקיים את המצוה.

זה מה שכתב הרשב"א שכוונת הראב"ד היא שעניות היא "לא כמיתה ממש", שאין כאן היתר של פיקוח נפש הנלמד מהפסוק "וחי בהם", אלא היתר של אונס.

כ"כ בשו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן קעב) שהטעם שאין צריך לבזבז אפילו חומש ממונו הוא משום אונס, ז"ל:

"באחד שהיה חולה במחלת שטות והוא בבית החולים ונרפא אבל הרופאים אומרים שצ"ל שם עוד איזה שבועות תחת השגחתם כדי שלא יתקלקל ח"ו, אם צריכים להוציאו משם כדי שיקיים מצות שופר שבבית החולים אי אפשר. והשבתי שלע"ד אין צריכים להוציאו כי על עשה גם אונס ממון יותר מחומש נחשב אונס לפוטרו ואולי גם בפחות מחומש עיין בס' תרנ"ו במג"א סק"ז ובספרי דברות משה על ב"ק סי' פ"ט הערה כ"ח, וא"כ כ"ש זה שעדיף להאדם אף מחומש ממון ויותר שהיה מוציא להתרפא אף כל ממונו שנחשב אונס ממצות עשה דשופר ופטור."

וכ"כ בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ד סימן ב).

עדיין יש להקשות מהו מקור דין אונס זה, ומדוע הוא קיים גם במקום בו יש רק חשש שמא יעני.

ביאור הדבר נראה שכאשר עובר בקום ועשה על איסור הוצרכה תורה לחדש שאונס רחמנא פטריה מפסוק "ולנערה לא תעשה דבר", ונקרא אונס רק כאשר במציאות לא ניתן להמנע מלעבור על האיסור, ואין בכלל זה היתר לעבור על האיסור בגלל הפסד ממון. אולם כשנמנע מלקיים מצוה בשו"א, כל אימת שלא ניתן לדרוש מהאדם לעשות, הריהו אונס. ואף שמצוה אחת שווה כל ממונו, אין לדרוש מהאדם אפילו לבזבז ממונו על מנת לקיים מצוה, כמו שכתב הראב"ד: "שלא יבא לידי עני ויצטרך לבריות כמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא". זהו ביאור דברי הראב"ד שהעוני כמיתה, שלא ניתן לדרוש מאדם לעשות מעשה שיש חשש שיביאהו לידי עוני, משום שהאדם אונס על כך.

עי' בספר אמרי בינה (דיינים סימן יט) שכתב שכך קבלו חכמים, ונראה שגם דבריו סובבים סביב הטעם שאונס הוא.

ע"ע בשו"ת יהודה יעלה (למהר"י אסאד) (אורח חיים סימן רב) שכתב:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"במצות עשה הקלה ובשב ואל תעשה התורה חסה על ממונם של ישראל
ושלא לבא לידי עוני כו' עשה שבתך חול כו' ואל יבזבו יותר כו' מדינא."

נוסיף עוד שמה שכתב הראב"ד שהעניות כמיתה לא מסברת עצמו אמרו, שכן הוא בגמרא
נדרים (דף ז ע"ב):

"אמר רב חנין אמר רב: השומע הזכרת השם מפי חבריו - צריך לנדותו, ואם
לא נידהו - הוא עצמו יהא בנידוי, שכל מקום שהזכרת השם מצויה - שם
עניות מצויה, ועניות כמיתה, שנאמר: כי מתו כל האנשים, ותניא: כל מקום
שנתנו חכמים עיניהם - או מיתה או עוני."

כן הוא גם בגמרא נדרים (דף סד ע"ב):

"ארבעה חשובין כמת: עני, ומצורע, וסומא, ומי שאין לו בנים. עני דכתיב:
כי מתו כל האנשים, מצורע דכתיב: אל נא תהי כמת, וסומא דכתיב: במחשכים
הושיבני כמתי עולם, ומי שאין לו בנים דכתיב: הבה לי בנים ואם אין מתה
אנכי."

ובמדרש איכה רבתי (פרשה ג אות ב):

"א"ר שמואל ארבעה חשובין כמתים, סומא דכתיב (איכה ג') במחשכים
הושיבני כמתי עולם, מצורע שנא' (במדבר י"ב) אל נא תהי כמת, ומי שאין לו
בנים דכתיב בה ברחל (בראשית ל') הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי, ומי שירד
מנכסיו שנא' (שמות ד') כי מתו כל האנשים וכי מתים היו אלא שירדו
מנכסיהם."

קשה היא העניות שהיא שקולה כמיתה, כמבואר במקורות אלו. הוסיף הראב"ד שזהו גם
ביאור הסוגיות ב"ק (דף ט ע"א) וכתובות (דף נ ע"א), שמסתבר שלעניין שב ואל תעשה ימנע אדם
מלקיים מצוה ולא יכנס לחשש שמא יעני.

מצאנו עוד שאין אדם מחויב להפסיד ממון על מנת לקיים מצוה שבין אדם לחברו כדי שלא
יביא עצמו לידי עניות. בגמרא בבא מציעא (דף לג ע"א) הובא הדין שאבדתו קודמת לאבדת אחרים,
ואפילו לאבדת אביו ורבו. ושם בגמרא הובא טעם הדין:

"אמר רב יהודה אמר רב אמר קרא אפס כי לא יהיה בך אביון - שלך קודם
לשל כל אדם."

כאן מצאנו שאפילו סכום קטן מאוד אין אדם חייב להפסיד כדי לקיים מצות השבת אבדה,
משום שמא יעני ויצטרך לבריות. כ"כ רש"י "לא יהיה בך אביון - הזהר מן עניות". וכ"כ רש"י
בסנהדרין (ס"ד ע"ב ד"ה לא), הסמ"ע (חומ"מ סי' רסד סק"א), ועוד.

כן הוא בגמרא תענית (דף כא ע"א):

"אילפא ורבי יוחנן הוו גרסי באורייתא, דחיקא להו מילתא טובא, אמרי:
ניקום וניזיל וניעבד עיסקא, ונקיים בנפשין אפס כי לא יהיה בך אביון."

ע"י מהרש"א בחידושי אגדות שהפנה לגמרא ב"מ הנ"ל, ועי' גבורות ארי.

החשש שמא יעני אינו פוטר את האדם מהשבת אבדה, כמפורש בגמרא ב"מ (שם): "ואמר רב
יהודה אמר רב: כל המקיים בעצמו כך - סוף בא לידי כך." פירש רבינו חננאל (שם): "המדקדק
שלא יבא לידי עניות סוף בא לידי כך". נראה שהחשש שמא יבוא לידי עניות הוא משום אונס,
ולכן המדקדק בדבר וחושש יותר מדי יבוא לידי עניות, ע"ע חומ"מ (סי' רסד סעי' א) ונו"כ שם. נראה
יותר שהחשש שמא יעני דיו שיהא האדם אנוס, ועל דרך שכ' הפמ"ג והמשנ"ב הנ"ל.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

נראה שלמד הראב"ד שכשם שהותר להמנע מקיום מצוות עשה שבין אדם לחברו מהטעם שמא יעני, ה"ה שמותר להמנע מקיום מצוות עשה בין אדם למקום מטעם זה, אף שהמאמץ הממוני פשוט שצריך להיות גדול יותר על מנת לקיים מצוות שבין אדם למקום.

יש לעיין עוד האם עצם העניות היא סיבת האונס, או העובדה שאדם זה עשיר היה והעני. לשון הראב"ד היא: "שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור". יתכן שעיקר האונס הוא מה שיהיה אדם זה מוטל על אחרים לפרנסו, אך יתכן שצריך לצרף לזה מה שמעיקר לא היה מוטל על הצבור, והאונס מורכב משני העניינים שהזכיר הראב"ד בדבריו: "שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור". כך נראה מלשון מדרש איכה רבתי, שעני חשוב כמת דווקא משום שירד מנכסיו. עי' מה שכתבנו בעניין חיוב די מחסורו לעני שירד מנכסיו בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כב).

כן נראה מלשון הלבוש (אורח חיים סימן תרנו), ז"ל:

"אבל במצות עשה שלא יעבור עליה, אין אדם מצווה לתת כל ממונו בשבילה להביא את עצמו לידי עוני ולהפיל עצמו על הציבור, שהעני חשוב כמת וטוב לו לישב בשב ואל תעשה, אפילו היא מצוה עוברת ותיבטל המצוה ויקיים הרבה מצות כנגדה, משיביא עצמו לידי עוני החשוב כמת, וע"ז אמרו חז"ל [כתובות נ ע"א] המבזבז אל יבזבזה יותר מחומש."

ומשמע דוקא כשמביא את עצמו לידי עניות.

להשלמת עניין זה נאמר, שלפי מה שכתבנו לעיל עולה שאין חיוב להוציא חומש ממונו גם אם יבטל מצות לא תעשה בשב ואל תעשה, שהרי

אולם יש לומר שביטול עשה בשב ואל תעשה קל גם מביטול לא תעשה בשב ואל תעשה, ורק לגבי נאמר שמשום שמא יעני אנוס הוא, אך כל שמבטל לא תעשה הוא מחויב להוציא כל ממונו שלא לעבור על לאו.

ידוע שבעניין זה נפלה מחלוקת. בשו"ת הריב"ש (סימן שפז) כתב שאין לחלק בין לא תעשה שעובר עליו בקום ועשה לבין לא תעשה שעובר עליו בשב ואל תעשה, ז"ל:

"ואם יאמר בעל הדין שמצות לא תעשה שאין בה מעשה הרי היא בענין זה כמצות עשה כיון שאינו עובר בידים עליו הראיה. שאם התירו במצות עשה הקלה ובשב אל תעשה, אין למדין ממצות [נדצ"ל במצוות] לא תעשה שאין למדין חמור מקל להקל."

עי' בביכורי יעקב (סימן תרנו סק"ג) שהוכיח מדברי הריב"ש שגם לאו שאין לוקין עליו חמור מעשה, וכל לא תעשה שמבטלו אפילו בשב ואל תעשה מחויב להוציא כל ממונו שלא לעבור עליו.

לעומת זאת בשו"ת חוות יאיר (סימן קלט) כתב שביטול ל"ת בשב ואל תעשה הריהו כביטול עשה בשב ואל תעשה, ואין מחויב לבזבז כל ממונו כדי לא לעבור עליו. כ"כ בחידושי חתם סופר על שו"ע אורח חיים (סימן תרנו):

"לאו במצות עשה ולא תעשה תליא מילתא, אלא קום ועבור או שב ואל תעשה. אשר על כן, לאכול פירות שביעית אף על פי שאינו אלא עשה [רמב"ם שמיטה ויובל ז, א], וכן טעם כעיקר שאינו אלא עשה לחד דעה [תוספות זבחים עט, א ד"ה אמור בשם ה"ר יוסף דאורלינש], מכל מקום יתן כל אשר לו ולא יעבור. וההיפוך, אין צורך להוציא כל ממונו שלא יביאוהו לידי לא תותירו ממנו עד בוקר [שמות יב, י], אף על פי שהוא לא תעשה, מכל מקום כיון שאינו בקום ועבור אינו צריך להוציא כל ממונו, כן נראה לפענ"ד."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

כ"כ בספר אשל אברהם (למהרא"ד מבוטשאטש) (או"ח סימן תרנו), וביאר זאת לשיטתו שדין המבזבז וכו' הוא משום עקירת דבר מהתורה בשב ואל תעשה, ולא בשב ואל תעשה לא מצאנו שעקרו.

עי' בחידושי רבי עקיבא איגר על גיליון השלחן ערוך (יורה דעה סימן קנז סעיף א) ופתחי תשובה (סק"ד) שהביאו מחלוקת זו.

והנה לשון הראב"ד (ב"ק ט ע"א) נראית כמ"ש החוות יאיר, אלא שלשון זו הייתה לפני הריב"ש הנ"ל.

גם לשון הר"ן בסוכה (טז ע"א בדפי הרי"ף) היא שהחילוק הוא בין קום ועשה לבין שב ואל תעשה, ולא בין עשה ללא תעשה, וז"ל:

"כתב הראב"ד כדי שלא יבא לידי עוני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות וכן אמרי' [כתובות נ א] המבזבז אל יבזבז יותר מחומש מפני שהעוני כמיתה ומיהו מסתברא דלא אמרי' הכי אלא במצות עשה משום דשב ואל תעשה שאני אבל במצות לא תעשה את כל הון ביתו יתן קודם שלא יעבור עליה."

אך אין ספק שגם דברי הר"ן הללו היו לפני הריב"ש.

[על היחס בין הר"ן לריב"ש עי' בשו"ת הריב"ש (סימן שעה) שכתב:

"ומן אז חדלו נאספו ממנו בחטאינו נשאר העולם שומם וגלמוד. לולי ה' צבאות הותיר לנו שריד דבר אחד לדור הוא מורנו הרב הגדול רבינו נסים נ"ר היה כאחד מהם לדעת טוב טעם ודעת. בקי בשלשה סדרים ודמו לי' כמאן דמנחי בכיסתיה. ודעתו רחבה מני ים ושכלו זך וישר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל. ואין להשוות כלם לפניו כקליפת השום וכגרגיר שומשום."

ושם סימן שעו:

"ומה שכתבתי אליך ממורינו הרב הגדול רבינו נסים נ"ר, הנה מאשר ראיתיך מקצר בשבחו ומבין ריסי כתבך ניכר אתה מחשיבו כאחד החכמים ראית בספרד. וכן בכתבך אל החכם דון חסדאי נ"ר יראתי פן יבא לאזן הרב נ"ר ואולי יגיע אי זה נזק בזה לכבודך. ולכן הארכתי אליך בספר קצת שבחו ולא כטפה מן הים. כי אם באנו לכתוב אין אנו מספיקין ולא מפסיקין. ובאמת כי בכל חכמי ישראל אין ערוך אליו. ואי הוית באתריה מחויל לך חורפיה ותודה על האמת כמדת החכם."]

ע"ע בעניין זה בגיליון מהרש"א (יו"ד סי' קנז סעיף א), בפרי מגדים (אשל אברהם סימן תרנו אות ח), בשו"ת עמודי אור (או"ח סימן יז אות ב), בספר עמודי אש (סימן ד כלל ז), בספר בית השואבה (קונטרס הידור מצוה אות כא), בשו"ת יהודה יעלה (למהר"י אסאד) (אורח חיים סימן רב), בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סימן שלא), בשדי חמד (דברי חכמים סימן לט), ובספר דרכי תשובה (יורה דעה סימן קנז סקי"ח).

ע"ע משנה ברורה (סימן תרנו ס"ק ט) שנקט כדעת החוות יאיר, וז"ל: "דבטול עשה הוא במניעה מלקיים ואינו עושה שום מעשה נגד רצון הש"י משא"כ בלא תעשה אם יעבור".

נמצאנו למדים שנאמרו מספר טעמים לבאר דברי הראב"ד. הפרי מגדים, המשנה ברורה, האגרות משה, ועוד, ביארוהו שהוא משום אונס, שמניעה בשב ואל תעשה מלקיים מצות עשה היא קלה, והחשש שמא יעני ויצטרך לבריות דיו כדי לעשותו אנוס על מניעת קיום מצוה זו.

ד. מהו שיעור הממון שחייב אדם להוציא לשם קיום מצוה

כתב רבינו ירוחם (נתיב יג חלק ג):

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"ודקדקו המפרשים דאין אדם חייב הון רב בשביל מצוה כגון לולב או אתרוג וכיוצא בו דהא אמרינן המבזבז אל יבזבז יותר מחומש והרי רבן גמליאל אמרו עליו דבר גדול שקנה אתרוג באלף זוז ומכל מקום בעישור נכסיו חייב לקנותו והעישור כמו שפירשתי בצדקה."

חידש רבנו ירוחם שיש שיעור שחייב אדם להוציא על קיום מצוה, והא עישור נכסיו. מר"ן בבית יוסף (אורח חיים סימן תרנו) הביא דברי רבנו ירוחם אלו, וכתב עליו: "ולא ידעתי מנין לו."

בשו"ת חוות יאיר (סימן קפו) ביאר דברי רבנו ירוחם שס"ל שמצוה עוברת וצדקה דומים זה לזה, ולכן כשם שחייב אדם במעשר לצדקה ה"ה שחייב באותו מעשר לשם קיום מצוות. ע"ע בשו"ת חוות יאיר (סימן רכד) שדן אם חיוב מעשר בצדקה הוא מעיקר הדין.

בספר אליה רבה (סימן תרנו) הביא דברי רבנו ירוחם ואת קושיית מר"ן בב"י, וכתב על דבריו:

"וכמדומה דלא סיימו קמיה מה שסיים רבינו ירוחם זה לשונו, והעישור כמו שפירשתי בצדקה ע"כ. פירוש כמו בצדקה מחויב ליתן מעשר וחומש נאמר על המבזבז, הוא הדין במצוה דאמרו עלה דדינה כצדקה לגבי יותר מחומש הוא הדין לענין מעשר, וממילא נשמע דשנה ראשונה מקרן מכאן ואילך מן הריח כמ"ש בצדקה ביו"ד סי' רמ"ט ס"א."

פירש הא"ר את דברי ר' ירוחם שאינו מחלק בין צדקה לשאר מצות, וס"ל ששיעור מעשר הוא מעיקר הדין בין לצדקה ובין לשאר מצות, ויפריש בשנה ראשונה מעשר מן הקרן לצדקה ולכל צרכי מצוה ולאחריה מעשר מן הריח.

כך פירש גם המגן אברהם (סי' תרנו סק"ז) דברי רבנו ירוחם, והעיר עליו בספר אליה רבה שכנראה לא ראה שאלו דברי רבנו ירוחם עצמו.

כך ביאר בספר בגדי ישע (סימן תרנו) את דברי רבנו ירוחם שחיוב מעשר הוא בין לצדקה ובין לשאר מצוות, ולא יוכל אדם להפטר מקניית אתרוג ויאמר שישמור את מעשרו לצדקה אלא חייב לקנות אתרוג ממעשר כספים שלו. עוד הוסיף בספר בגדי ישע:

"בודאי אם העניינים באים תחילה וחלקם יפה מאד עשה וא"צ אח"כ לקנות אבל אם אין עניינים כאן אלא שיבואו לאחר זמן ועכשיו באה לידו לקנות אותו מצוה צריך לקנות ואי משום שעניינים שאח"ז יזמן לו הש"י מעשר אחר לחלק א"כ לא שייך לומר מניין כי זה מצי למפסק מסברא."

לדרכם של הפוסקים הנ"ל, פירוש דברי רבנו ירוחם הוא שמצות צדקה ושאר מצוות שוות הן בחיובן, ולכולן יחד מחויב להוציא מעשר ולא יותר.

לפירוש זה בדעת רבנו ירוחם, יש לפרש דברי מר"ן בקושייתו בשני אופנים: או שכוונתו היתה מנא ליה לרבנו ירוחם שחייב להוציא עישור ממונו שמה חייב פחות, או שכוונתו היא שמה חייב יותר.

על דברי רבנו ירוחם לפירוש, כתב החוות יאיר: "וודאי דאין זה ראייה כלל, ולא זכרוהו התוס' לראיה רק דמצינו דאפילו במקום שציוות' תורה על נתינת ממון אל יבזבז יותר". לדרך זו, קושיית מר"ן הייתה שמה על מצוות חייב לבזבז פחות מעישור נכסיו ומנא ליה לרבנו ירוחם שחייב לבזבז עישור נכסיו.

כ"כ בשו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק א סימן קסג ואו"ח ח"ה סימן מג) בדרך הראשונה.

"שלרוב פוסקים א"צ להוציא הון רב אף על מצוה עוברת אף שהוא פחות ממעשר ולהר' ירוחם מחויב להוציא עשור נכסיו ומשמע שהב"י והמג"א חולקין עליו."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

לדרכם זו מה שהקשה מר"ן "לא ידעתי מניין לו", פירושו הוא מניין לו שאין להוציא על מצות יתר על המעשר שמוציא לצדקה.

בספר ביכורי יעקב (סימן תרנו סק"א) ביאר דברי רבנו ירוחם באופן אחר, וכמו שכתבנו לעיל, ז"ל:

"ועיין בירושלמי (פ"א דפיאה), דנראה שם דמה דאמרינן המבזבז אל יבזבז יותר מחומש הוא לכל המצות בכלל, וע"ש ביפה מראה. וא"כ י"ל דגם מצות צדקה בכלל, וכעת לא מצאתי הכרע לזה מפורש. ועכ"פ לפי מה שנוהגים רוב העולם ליתן צדקה מעשר ולא חומש, אזי צריך לפזר עוד מעשר אחר גם למצות אחרות, דכלל שני המעשרות אינן רק חומש. ואפשר דמטעם זה כתב רי"ו דצריך להוציא עישור נכסיו ולא חומש, דחצי חומש שהוא מעשר צריך להפריש לצדקה, ומעשר האחר יפזר למצות הבאים לידו."

לדרכו ניתן לבאר שקושיית מר"ן על דברי רבנו ירוחם היא מניין לו שיש שני חיובים של מעשר, אחד לצדקה ואחד למצוות.

המשנה ברורה (סי' תרנו סק"ח) הביא דעת המגן אברהם בביאור דברי רבנו ירוחם.

בבאור הלכה (שם ד"ה יותר מחומש) דן בקושיית מר"ן על רבנו ירוחם, ופירש שכוונת מר"ן בקושייתו הייתה מנא ליה לרבנו ירוחם שרק מעשר חייב להוציא, "אולי ביותר מזה יש חיוב – חמישית או ששית וכדומה", ואין ללמוד מצדקה בה אמרו שהשיעור הוא מעשר, כי שמא מצוה עוברת חמורה מצדקה וחייב להוציא עליה יתר ממעשר.

הבה"ל התקשה על עצמו ממה שהראשונים והפוסקים השוו לעניין חומש ושליש צדקה לשאר מצוות, וביאר שאין כוונת הפוסקים להשוותם לגמרי:

"ומה דסמכו הפוסקים לענייננו מהא דהמבזבז היא רק להשמיענו כמו שם חששו שמא יעני ויצטרך לבריות וע"כ אין נכון יותר מחומש כן יש לחוש בענייננו."

עוד כתב הבה"ל שיתכן שגם רבנו ירוחם מודה שחילוק יש בין צדקה לשאר מצוות, וכוונתו שמעשר ודאי חייב להוציא אך יתכן שחייב יותר.

מסקנת הדברים כתב המשנה ברורה (סק"ח):

"ועיין בבה"ל שביררנו דר"ל דמשיעור זה בודאי אסור לפחות אבל אפשר דבענייננו דהוא מצוה עוברת גרע טפי וחייב להוציא עד חומש מנכסיו."

הבה"ל הקשה על עצמו מצדקה בקיימו עניים לפניו, וחילק שאפילו באופן זה הרי יכולה המצוה להתקיים על ידי אחרים, עיי"ש.

הנה כל פירושים אלו אזלי למאי דפשיטא להו שבצדקה יש חיוב להפריש מעשר, אולם ז"ל הירושלמי פאה (פרק א הלכה א):

"הדא דתימר בגופו אבל בממונו יש לו שיעור ואתייא כיי דמר ר"ש בן לקיש בשם רבי יוסי בן חנינא באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה. עד היכן ר"ג בן אינינא ורבי אבא בר כהנא חד אמר עד כדי תרומה ותרומת מעשר וחרנא אמר [משלי ג ט] כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך כמראשית כל תבואתך."

את דברי הירושלמי שאמר "עד היכן" פירש הפני משה עד היכן הוא החיוב להוציא ממון בלא תקנת אושא. כן פירשו מהר"א פולדא והגר"א בביאורו לירושלמי, וכן נראה שפירש הריטב"א (כתובות נ"א ד"ה המבזבז). לפירושם עולה שמעשר אינו חיוב אפילו בצדקה, אלא "מדה בנזנית". קושיית הבית יוסף לפי זה היא מנין לו שחייב להוציא מעשר ממנו על מצוות, שמא

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

החייב הוא פחות מזה, כשם שבצדקה אין חייב להוציא מעשר. עי' פתחי תשובה (יו"ד סימן שלא סק"ב) שהביא מכמה מקורות שמעשר כספים אינו מעיקר הדין אלא מנהג, וכן הסיק בשו"ת יחיה דעת (ח"ג סימן עו), והדברים עתיקים.

עי' בספר עלי תמר על הירושלמי פאה (שם) שפירש דברי הירושלמי באופן אחר, ולפירושו אין ראייה מדברי הירושלמי לנדרון דידן.

ע"ע בספר חלקת יואב (דיני אונס ענף ז) שהלך בדרך חדשה בכל עניין זה, ונראה שדרכו מחודשת מאד.

מסקנת הדברים: נחלקו מהו השיעור שחייב אדם להוציא על מצוות. רבנו ירוחם, כפי שהבינוהו הפוסקים, כתב שחייב להוציא מעשר ממונו. בדעת מר"ן נחלקו. הבה"ל כתב שיתכן שחייב להוציא עד חומש, לעומת זאת בשו"ת חוות יאיר ובשו"ת אגרות משה כתב שאינו חייב להוציא אפילו מעשר, כי גרע מצדקה.

ה. מצוות שחייב להוציא עליהן כל ממונו

כמה מצוות יש שחייב אדם להוציא כל ממונו כדי לקיימן ואפילו לחזור על הפתחים. למצוות אלו יש טעם פרטי, ואין ללמוד מהן על שאר מצוות. עי' ים של שלמה (בבא קמא פרק א סימן כד) שכתב שאין צריך לבזבז הון רב על מצוות, זולתי "נר חנוכה וד' כוסות וכה"ג". כ"כ המגן אברהם (סימן תרנו סק"א) בשם היש"ש. הדברים עתיקים ולא באנו לברר מלוא עניין זה, שכן ענייננו הוא בשיעור הממון שצריך אדם לבזבז למצוות צדקה, אך הובאו כאן ראשי פרקים, משום מה שהתחדש במצוות מחצית השקל לקמן.

ארבע כוסות

במשנה פסחים (דף צט ע"ב):

"אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, ואפילו מן התמחוי."

פירש רשב"ם:

"ואפילו. הוא מתפרנס מתמחוי של צדקה דהיינו עני שבעניים דתנן במסכת פאה [פ"ח מ"ז] מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי אפילו הכי אם לא נתנו לו גבאי צדקה ימכור את מלבושו או ילוה או ישכיר את עצמו בשביל יין לארבע כוסות."

כ"כ גם הריטב"א בשם הר"י מפאריש, ופירש כך בלשון המשנה. הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"ז) לא כתב במפורש דין זה, אולם כך פירשוהו רבנו מנוח, עיי"ש בהלכות חמץ ומצה, והמגיד משנה (הלכות מגילה וחנוכה פ"ד הי"ב). וכן פירש דברי הרמב"ם מר"ן בב"י (סימן תרעא סעיף א).

הטור (סימן תעב סעיף יג) כתב: "ואפילו אין לו אלא מזון ב' סעודות ימכרם ליקח יין לד' כוסות אף על פי שצריך לקבל אחר כך מן הצדקה", והשמיט מה שכתב רשב"ם שילוה או ישכיר עצמו. השו"ע שם פסק כדברי הטור, והוסיף שגם ילוה או ישכיר עצמו כדי לקיים מצוות ארבע כוסות. עי' בתי כנסיות (סי' תעב סעיף יג) שדן בהשמטת דברי הטור.

הרמ"א (או"ח סימן תרנו סעיף א) כתב שמי שאין לו אתרוג, "או שאר מצוה עוברת, א"צ לבזבז עליה הון רב, וכמו שאמרו: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, אפילו מצוה עוברת". מ"מ, בהל' פסח (סימן תע"ג סעיף יג) לא השיג על מה שכתב מר"ן שלצורך קיום מצוות ארבע כוסות ילוה או ישכיר עצמו, ועל כרחק שיש טעם פרטי במצוות ארבע כוסות. כך יש להוכיח מדברי מר"ן שבב"י

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

הל' סוכה (סימן תרנו) לא הביא דעה חולקת על כך שא"צ לבזבז הון רב על מצוה עוברת, ואילו לעניין ארבע כוסות (סימן תעב) פסק כדעת רשב"ם.

בשלחן ערוך לא הזכיר מר"ן שאין צריך לבזבז הון רב על מצות, העיר על כך בשו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק ה סימן מג אות י), אך אין ספק שמר"ן אינו חולק על כך, שכן בב"י (סימן תרנו) התקשה על דברי ר' ירוחם שכתב שמחויב לבזבז עישור נכסיו וכתב שאינו יודע מניין לו. כל קושיית מר"ן היתה לענין זה בלבד, אך לא נחלק שלכו"ע נכון הדין שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש גם לעניין שאר מצות, וכ"כ בשו"ת אגרות משה שם.

אמנם הטור (אורח חיים סוף סימן תפג) כתב:

"כתב בעל העיטור מי שאין לו יין עבר אדרבנן דאמרי ולא יפחתו לו מד' כוסות וצריך למכור מה שיש לו לקיים מצות חכמים ולא יסמוך על הפת שאם קיים כוס אחד לא קיים הג' לכן ימכור מה שיש לו ולהוציא הוצאות עד שימצא יין או צמוקים כמו שאדם צריך לחזר אחר לולב ואתרוג."

לכאורה מפורש שגם לשם קיום מצות לולב ואתרוג צריך למכור כל מה שיש לו. דברים אלו הובאו בספר העיטור (הלכות מצה ומרור דף קלו טור א), וגם בלשונו שם מבואר שהחויב להוציא כל ממנו הוא בכל המצות, ובכללן ארבע כוסות. בספר בשמים ראש (סימן קטו) כתב שבעל העיטור דרך גוזמא אמר, שחלילה שיתקנו כזאת חכמים, ואפילו אם יש במצוה משום פרסומי ניסא. עיי"ש, שאפשר שמורה שצריך לבזבז כל ממנו לצורך מצוה דאורייתא.

נראה שלבעל העיטור שיטה אחרת, וס"ל שהסוגיה במסכת ב"ק לא לענין מצוה עוברת נאמרה, וכפי שכתבנו לעיל אות א' שהיה ניתן לפרש כן סוגיה זו. אולם הרא"ש (ב"ק פרק א סימן ז) כתב: "ומדאמר אילו מתרמי ליה תלתא מצותא יהיב לכולי ביתיה שמעינן שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כגון אתרוג ולולב", על כרחך שהרא"ש אינו בעל השיטה הנזכרת בבשמים ראש, אא"כ נדחק בדבריו. הטור לא הזכיר הלכה זו בסימן תרנ"ו וי"ל שס"ל כבעל העיטור עכ"פ במצוה דאורייתא, אולם דוחק שיחלוק הטור על אביו הרא"ש, וכן על מה שכתב הוא עצמו בקיצור פסקי הרא"ש (בבא קמא פרק א סימן ז), ז"ל: "ואין אדם חייב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא עוברת". לכ"נ שעיקר מה שהביא הטור דברי בעל העיטור הוא לענין זה שלא יסמוך על הפת לקיום מצות ארבע כוסות.

נראה אם כן, שאף ששיטת בעל העיטור היא שחייב לבזבז כל ממנו על מצוה עוברת, נקטו הראשונים כדעת הראב"ד וסיעתו. ואפילו הכי שאני מצות ארבע כוסות.

לעיל כתבנו שהרמב"ם הלכות חמץ ומצה (פ"ז ה"ז) לא כתב במפורש דין זה לענין ארבע כוסות, אולם כך פירשוהו רבנו מנוח, עיי"ש בהלכות חמץ ומצה והמגיד משנה (הלכות מגילה וחנוכה פ"ד ה"ב). וכן פירש דברי הרמב"ם מר"ן בב"י (סימן תרעא סעיף א). בציוני מהר"ן (הלכות מגילה וחנוכה פרק ד הלכה יב) הקשה הקושיה הנ"ל, שהרמב"ם כלל לא הזכיר הדין בענין ארבע כוסות, ונראה שס"ל שאה"נ חולק הרמב"ם על דין זה.

לקמן יתבאר הטעם שהחמירו חכמים במצות ארבע כוסות יותר ממה שהחמירה תורה במצות דאורייתא.

נר חנוכה

כתב הרמב"ם (הלכות חנוכה פרק ד הלכה יב):

"מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד וצריך אדם להזהר בה כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח האל והודיה לו על הנסים שעשה לנו, אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

לשון זו של הרמב"ם מחודשת ולא נודע מהו מקורה. המ"מ כתב שלמד הרמב"ם דבריו מדין ארבע כוסות ששואל או מוכר כסותו, וכל שכן נר חנוכה. בלשונו מבואר שטעם החומרה שיש בארבע כוסות הוא משום פרסומי ניסא, כמו שכתב:

"נראה שלמדו ממה שנתבאר פ' ז' מהלכות חמץ ומצה שאפילו עני שבישראל לא יפחות מד' כוסות והטעם משום פרסומי ניסא וכ"ש בנ"ח דעדיף מקדוש היום."

הלחם משנה התקשה על דברי המ"מ מדוע יש כאן כ"ש, הא טעם שני הדינים שווה שהוא משום פרסומי ניסא.

בשו"ת שבות יעקב (חלק ג סימן מט) נשאל שאלה זו, מהו הטעם שחמור דין נר חנוכה מדין ארבע כוסות, והלא שניהם משום פרסומי ניסא. ויישב שבנר חנוכה יש פרסום הנס לרבים, ועדיף מארבע כוסות וקידוש היום שיש בהם פרסום הנס לעצמו בלבד, וכ"כ בשו"ת אבני נזר (או"ח סימן תקא). עוד באו בזה ביאורים נוספים, עי' חזון עובדיה (חנוכה עמוד כא).

מכל מקום, למד המ"מ שהטעם בארבע כוסות הוא משום פרסומי ניסא כפי שהוא הטעם בנר חנוכה, וכ"כ הלחם משנה, השבות יעקב הנ"ל, מרכבת המשנה על הרמב"ם שם, מאמר מרדכי (סימן תרעא אות א), הביאור הלכה (סי' תרעא סעי' א ד"ה ואפילו), אבני נזר (או"ח סימן תקא), ועוד. כמו כן מר"ן בב"י (סימן תרעא סעיף א) הביא דברי המ"מ בלבד.

בספר מור וקציעה (סימן תרנו) הקשה על דברי הרא"ש (ב"ק סימן ז) שאמר שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה ואפילו מצוה עוברת, מארבע כוסות ונר חנוכה, הביא דבריו ביאור הלכה (סימן תרנו ד"ה אפילו). למבואר כאן א"ש.

עי' מעשה רקח שתמה על דברי הלח"מ, מנין לו שבארבע כוסות טעם הדין הוא משום פרסומי ניסא, אלא ביאר שהוא משום דרך חירות.

בספר ציוני מהר"ן על הרמב"ם (הלכות חנוכה) כתב שדברי המ"מ וסיעתו תמוהים, שכן לעניין ארבע כוסות:

"בפ"ז מהל' חו"מ ה"ז לא כתב רבינו כלל איך לעשות בזה רק העתיק לשון המשנה ע"ש, ואיך בכאן בדין הנלמד משם יוסיף לכתוב עוד מה שלא כתב בגוף הדין אתמהה. ועוד קשה דהי"ל לרבינו להוסיף עוד תקנה דאו שישכיר את עצמו כמש"כ הרשב"ם הנ"ל. לכן נראה דרבינו למד זה מש"ס דמגילה דף כ"ז ע"ב, דאיתא שם שאלו תלמידיו את ר"ז במה הארכת ימים א"ל מימי וכו' ולא בטלתי קידוש היום אמא זקנה היתה לי פ"א מכרה כפה שבראשה והביאה לי קידוש היום, ועוד איתא שם ר"ה הוה אסר ריתא וקאי קמיה דרב א"ל מאי האי א"ל לא הוה לי קידוש ומשכנתיה להמיינא ואתאי ביה קידושא ע"ש, והרי"ף והרא"ש העתיקו האי עובדא דר"ז בהלכותיהם ע"ש, הרי בהדיא בגמרא שתי אלו תקנות שכתב רבינו דאחד מכר כסותו ואחד משכן כסותו בשביל יין לקידוש, ולמד רבינו מזה דכ"ש בנ"ח דעדיף מקידוש היום דצריך לשאול ולמכור כסותו, ולפ"ז דברי רבינו מבוארין בגמרא."

ע"ע בשו"ת משנה שכיר (חלק אורח חיים סימן שיא) שכתב, וז"ל:

"ובאמת נפלאתי על הרמב"ם, מדוע הביא הך דמוכר כסותו הכא בחנוכה, ולא בפסח בד' כוסות (ה' חמץ ומצה שם), ושם לא כתב רק העתיק המשנה (פסחים פ"י מ"א). אבל ישבתי לי זה עפ"י ד הגר"א בביאורו (ה' חנוכה שם) שכתב דנלמד ממה דאמרו שם בערבי פסחים (פסחים קיב, א) דדבר מועט לכבוד שבת שואל על הפתחים או מוכר כסותו או שואל וזהו מכבוד היום, וקידוש עדיף מכבוד היום, א"כ גם לקידוש צריך לרדוף אחריה עד שיעשנה, (ועיין ברמב"ם ה' שבת פ"ה ה"א), ונ"ח קודם לקדוש היום, ש"מ דצריך למכור או לשאול לנ"ח. שוב

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מצאתי בציוני מהר"נ (סוף ה' חנוכה) שישב ג"כ את דברי הרמב"ם באופן כזה, עיין שם. עכ"פ בטח דשוה לגמרי לד' כוסות, ודלא כהבאה"ט, ודו"ק."

לדברי כולם נראה שהטעם שהחמירו בנר חנוכה הוא משום פרסומי ניסא, ע"ע בשו"ת מהר"ם שיק (אורח חיים סימן שלא) שביאר טעם החומרה בנר חנוכה משום שפרסומי ניסא אפילו במצוה דרבנן עדיף ממצוה דאורייתא. וע"ע בספר רץ כצבי (ח"א קונטרס המועדים סימן כח) שהביא השיטות השונות בעניין זה.

להלכה נפסק כדעת הרמב"ם בשו"ע (או"ח סי' תרעא סעיף א) בלא חולק.

קידוש היום

כתב הרמב"ם (הלכות חנוכה פרק ד הלכה יג) :

"הרי שאין לו אלא פרוטה אחת ולפניו קידוש היום והדלקת נר חנוכה מקדים לקנות שמן להדליק נר חנוכה על היין לקידוש היום הואיל ושניהם מדברי סופרים מוטב להקדים נר חנוכה שיש בו זכרון הנס."

עי' מ"מ שמקור הדברים מגמרא שבת (דף כג ע"ב), וכך נפסק בשו"ע (סימן תרעא סעיף א). עי' מ"מ ועוד שדנו במ"ש הרמב"ם שקידוש היום הוא מדברי סופרים.

עי' או"ח שמקור דברי הרמב"ם מגמרא מגילה (דף כח ע"ב).

נר ביתו

כתב הרמב"ם (הלכות חנוכה פרק ד הלכה יד) :

"היה לפניו נר ביתו ונר חנוכה או נר ביתו וקדוש היום נר ביתו קודם משום שלום ביתו שהרי השם נמחק לעשות שלום בין איש לאשתו, גדול השלום שכל התורה ניתנה לעשות שלום בעולם שנאמר דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום."

עי' מ"מ שגם מקור הלכה זו מהסוגיה בשבת (שם).

עוד כתב הרמב"ם (הלכות שבת פרק ה הלכה א) :

"אפילו אין לו מה יאכל שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק את הנר שזה בכלל עונג שבת."

וכ"פ מר"ן (או"ח סי' רסג סעי' ג).

עי' מגן אברהם (סימן תעב סקי"ד) שכתב שנהר ביתו עדיף מד' כוסות משום שלום בית, ודקדק זאת מדברי השו"ע הנ"ל (סימן רסג סעי' ג).

מחצית השקל

כתב הרמב"ם (הלכות שקלים פרק א הלכה א) :

"מצות עשה מן התורה ליתן כל איש מ ישראל מחצית השקל בכל שנה ושנה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב, ושואל מאחרים או מוכר כסות שעל כתיפו ונותן מחצית השקל כסף שנאמר העשיר לא ירבה והדל לא ימעט וכו', ואינו נותנו בפעמים רבות היום מעט ולמחר מעט אלא נותנו כולו כאחת בפעם אחת."

על אף שכך מפורש בתורה שהדל לא ימעט, קשה כיצד ניתן לחייב אדם לשאול או למכור כסותו, והרי המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, וק"ו שאינו מחויב למכור כסותו.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

בספר מרכבת המשנה ציין לרמב"ם (פ"ז מהל' מתנות עניים ה"ה) שם כתב הרמב"ם שאפילו עני המתפרנס מהצדקה חייב בצדקה, וכן לגמרא גיטין (דף ז ע"ב) שם הובא דין זה. ראייה זו צ"ב, שכן חיוב מחצית השקל אינו מדיני צדקה.

עוד ציין לגמרא בבא בתרא (דף ט ע"א), וכן ציין בספר בני בנימין (הלכות שקלים שם), וכתב על דבריו בספר קרית מלך: "ואיני רואה משם ראייה".

שם אנונותו לאמור בגמרא ב"ב (שם):

"וא"ר אלעזר: בזמן שבהמ"ק קיים, אדם שוקל שקלו ומתכפר לו, עכשיו שאין בהמ"ק קיים, אם עושין צדקה - מוטב, ואם לאו - באין עובדי כוכבים ונוטלין בזרע."

הרי שיש קישור בין דין צדקה למחצית השקל, ועדיין קשה כנ"ל.

החזון איש (יו"ד סימן קפז; נשים סימן קמח לדף כ"ט) כתב שחיוב מחצית השקל הוא חיוב ממוני, ולכן חייב להוציא עליו כל ממונו כדרך שהוא בפריעת חוב.

כ"כ בשו"ת מהר"ם שיק (אורח חיים סימן שלא), שלעניין פדיון הבן:

"נתחייבו נכסיו בשביל חוב שעליו, ועל כן צריך אפילו לחזור על הפתחים ולשלם מה שהוא מחויב".

כ"כ הגר"ח קנייבסקי בספר שקל הקודש על הרמב"ם (שקלים פרק א הלכה א) בשם החזון איש, והקשה על כך ממה שכתב הרמב"ם שחייב למכור כסותו, אמאי עדיף מכל הקדש שמסדרין לו, עיי"ש שדחק.

בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' שלא) ביאר טעם החומרא שיש בפרסומי ניסא:

"דפירסום נס הוא לפרסם כבוד ה' יתברך שמו, וגם להראות חשיבות ישראל כדאמרינן גבי מנורה שנר המערבי הוא עדות לישראל שהשכינה שרויה ביניהם [שבת כ"ב ע"ב], והוא כדבר שחייב נגד אחרים, על כן אמרינן בזה דאפילו כסותו צריך למכור ולעשות המצוה ואפילו מגלימא דעל כתפו, וכנ"ל.

ומישוב בזה הקושיא שהובאה בתשובת מהר"י אסאד זצ"ל, דוודאי מצוה דאורייתא חמיר טפי, ואפילו הכי אם אין לו אין צריך למכור כסותו, כיון דבאמת חישב לעשות וכו', אבל בנר חנוכה דהדלקת נר חנוכה לפרסם הנס, וכל כיוצא בזה, הלוא זה הוא נגד אחרים, על כן פסק שפיר הרמ"א דחייב למכור אפילו כסותו כדי לקיים את המצוה."

השווה דין פרסומי ניסא למחצית השקל.

לענ"ד יש לבאר השוואה זו באופן אחר. בספר רביד הזהב (לרד"ב טרייויש) (פרשת כי תשא פרק ל פסוק טו) כתב בקצרה שמיתור הכתוב "והדל לא ימעט" למד הרמב"ם דינו, וממחצית השקל למד לעניין ארבע כוסות. ע"ע כלי חמדה (פר' ויצא ופרשת פקודי ד"ה יהיה עמוד 326) שביאר את מקור דברי הרמב"ם מפשט הכתוב.

השוואת לשון הרמב"ם מורה כמ"ש בספר רביד הזהב, שכן בכל המקומות בהם חייב אדם להוציא כל ממונו כתב הרמב"ם לשון דומה.

בעניין נר חנוכה כתב הרמב"ם (הלכות חנוכה פרק ד הלכה יב):

"מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד וצריך אדם להזהר בה כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבת האל והודיה לו על הנסים שעשה לנו, אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק."

לעניין נר שבת כתב הרמב"ם (הלכות שבת פרק ה הלכה א):

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"אפילו אין לו מה יאכל שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק את הנר שזה בכלל עונג שבת."

ולעניין מחצית השקל כתב:

"מצות עשה מן התורה ליתן כל איש מישראל מחצית השקל בכל שנה ושנה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב, ושואל מאחרים או מוכר כסות שעל כתיפו ונותן מחצית השקל כסף"

נראה שמקור כל דינים אלו הוא ממחצית השקל, שם חידש הכתוב שאף שמצות מחצית השקל הינה מצות עשה ולא חיוב ממוני, חייב בה כל אדם ואף העני ביותר מקרא "והדל לא ימעט". שכל אדם מישראל מחויב להיות כלול בקרבנות הצבור ולתרום לכך את חלקו, שהוא לא יותר ולא פחות ממחצית השקל. על דרך מצוה זו תקנו חכמים שמצות נר חנוכה שעניינה "להודיע הנס ולהוסיף בשבח האל", תהא גם היא כזו שלא יפטר ממנה אדם מישראל. כן הוא גם בקדוש היום שהוא עדות על חידוש העולם, עי' בשו"ת שבות יעקב (ח"ג סימן מט) ואבני נזר (חלק אורח חיים סימן תקא) שכתב שבקדוש היום אין פרסום הנס לאחרים ולכן גרע מנר חנוכה. כך הוא גם בנר ביתו משום שלום ביתו, שעדיף על פרסום הנס. הרמב"ם לא כתב במפורש שכך הדין גם לעניין ארבע כוסות, אולם כך הבינו המ"מ, הב"י, וש"פ, שגם לשם קיום מצות ארבע כוסות חייב למכור כסותו כדי לקיים מצוה זו שיש בה משום פרסומי ניסא.

אפשר שזהו ביאור דברי מרכבת המשנה שציין לרמב"ם (פ"ז מהל' מתנות עניים ה"ה), שם כתב הרמב"ם שאפילו עני המתפרנס מהצדקה חייב בצדקה, וכן לגמרא גיטין (דף ז ע"ב), שם הובא דין זה. כשם שעני חייב לקיים מצות צדקה, ולעולם לא יפטר משלישית השקל אף אם הוא יותר מחומש ממונו, כי לא ניתן להפטר מחיבור וקישור לכלל ישראל – כך הדין לעניין מצות מחצית השקל.

כמו כן, מה שציין לגמרא בבא בתרא (דף ט ע"א) וכן בספר בני בנימין הלכות שקלים (שם), כוונתו לאמור בגמרא ב"ב (שם) הנ"ל: "וא"ר אלעזר: בזמן שבהמ"ק קיים, אדם שוקל שקלו ומתכפר לו, עכשיו שאין בהמ"ק קיים, אם עושין צדקה - מוטב, ואם לאו - באין עובדי כוכבים ונוטלין בזרוע." חובר דין צדקה למחצית השקל, שמשניהם לא ניתן להפטר מטעם דומה, שלא ניתן לבטל קישור אדם מישראל למקדש ולאומה.

פדיון הבן

כתב הביאור הלכה (סימן תרנו ד"ה אפילו):

"והנה על עצם הדין דמבואר כאן בשו"ע דאין צריך לפזר הון רב על מצוה ונובע זה מסוגיא דב"ק אלא מעתה אי אתרמי לי תלתא מצותא ליתיב לכולא ביתה וסמכו זה לדין צדקה דהמבזבז וכו' לכאורה צ"ע מסוגיא דקידושין דף כ"ט דמבואר שם גבי פדיון הבן דאף אם אין לו רק ה' סלעים צריך לפדות עצמו וכן לענין לעלות לרגל ושם מיירי שאין לו נכסים כלל זולת אלו החמשה סלעים עי"ש."

הביאור הלכה (שם) יישב קושיה זו לפי דרכו שהובאה לעיל.

בשו"ת מהר"ם שיק (אורח חיים סימן שלא) יישב שכל הדינים שנאמרו בעניין המבזבז אל יבזבז יותר מחומש הם רק במצות שבין אדם למקום, אולם במצוה שאדם מחויב בה כלפי חברו צריך לחזור על הפתחים, כשם שבעל חוב צריך לחזור על הפתחים. המהר"ם שיק הביא ראיה לדבריו מירושלמי פאה (פ"א ה"א) הנ"ל:

"נאמר [שמות כ' י"ב] 'כבד את אביך ואת אמך' ונאמר [משלי ג' ח'] 'כבד את ה' מהונך', ממה שיחנך מפריש לקט שכחה ופאה וכו' ועושה סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית וכו', אם יש לך אתה חייב בכולן ואם אין לך אין אתה

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

חייב באחת מהן, אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון ובין אין לך הון 'כבוד את אביך ואת אמך' ואפילו אתה מחזיר על הפתחים." את החילוק בין מצות כבוד אב ואם לשאר מצות ביאר כאמור לעיל:

"דדווקא במצוה שאינה כנגד אחרים, אבל במצוה שהיא כנגד אחרים הוי ליה כבעל חוב, ומיניה אפילו מגלימא דעל כתפיה, וזה הוא הטעם דכיבוד אב ואם צריך לחזור על הפתחים משום דהוי כפריעת חוב."

על פי דבריו יישב את הקושיה מפדיון הבן. על דרך זו כתבו החזון איש, הובאו דבריו לעיל, ובשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ה סימן מא), בלא שחיבור עניין זה לכבוד אב ואם. עי' בשו"ת שבט הלוי (חלק ד סימן סד) שהקשה על דברי מהר"ם שיק.

ע"ע מש"כ בעניין זה בשו"ת משפטי עזיאל (ח"ד חו"מ סימן מד).

עליה לרגל

עי' ביאור הלכה (סימן תרנו ד"ה אפילו) ושו"ת אגרות משה (או"ח ח"ה סימן מא).

נמצאנו למדים שכמה מצות יש שחייב להוציא עליהן כל ממונו, ולהן טעם פרטי. אי בדידי תליא, אבהן דכולהו מצות מחצית השקל דאית בה קרא יתירא.

ו. הוצאת ממון לשם מצות כבוד אב ואם

מצות כבוד אב ואם היא מצות עשה כשאר מצות עשה, ולכאורה גם ביחס אליה יש לומר שאין חיוב לבזבז שלישי ממונו – ואפילו חומש ממונו, וכן הון רב אף פחות מחומש ממונו – לשם קיום מצות עשה זו, כמו שכתבו הראשונים והפוסקים, הובאו דבריהם לעיל באות א'.

יתר על כן בגמרא קדושין (דף לב ע"א) נחלקו אם כבוד אב ואם משל בן או משל אב. להלכה נפסק בלא חולק כי כבוד אב ואם משל אב, אם כן עולה כי מצות כבוד אב ואם אינה מחייבת כלל הוצאת ממון מצד הבן. אין הכוונה שאין חיוב להוציא ממון לשם קיום מצות כבוד אב ואם, שפשוט שלא גרעא משאר מצות, אולם גדר המצוה עצמה אינו הוצאת ממון הבן לצורך כבוד אביו ואמו אלא לכבדם משלהם.

הראשונים והפוסקים הוסיפו שיש חיוב להוציא ממון לצורך מצות כבוד אב, אך לא מכח המצוה עצמה אלא ממצות צדקה.

כ"כ הרי"ף במסכת קידושין (דף יג ע"ב בדפי הרי"ף):

"והיכא דרויח הבן והאב לית ליה כייפינן ליה לבן ושקלינן מיניה בתורת צדקה ויהבינן לאבובא כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה."

הרי שרק בתורת צדקה אתי עלה, ואין הפרש בין מצות צדקה לצורך כבוד אב לכל מצות צדקה. כ"כ הרא"ש (סימן נ), וכ"כ בחידושי הרמ"ה (קידושין לב ע"א ד"ה הרי אמרו) שהבן מחויב "כשאר עניי דעלמא", אלא שיש להקדים את האב מדין הקרוב קרוב קודם.

כ"כ להדיא מר"ן בבית יוסף (יורה דעה סימן רמ סעיף ה), ז"ל:

"ונראה שאע"פ שיש לו אינו חייב לספק כל מזונות הצריכים לאביו אלא כופין ליתן לו כפי מה שהוא חייב לתת לצדקה לפי ממון שיש לו. וכן נראה מדברי הרי"ף והרא"ש שכתבו דשקלינן מיניה בתורת צדקה ויהבינן לאבובא והכי דייק נמי לישנא דהרמב"ם ורבינו שכתבו ואם אין לאב ויש לבן כופין את הבן וזן את האב כפי מה שהוא יכול."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

דברי הב"י ברור מללו, שחייב הבן כלפי אביו מדין צדקה הוא שווה לחיובו הכללי מדין צדקה, כפי שכתב בלשונו שכופין אותו "כפי מה שהוא חייב לתת לצדקה".

אמת, שהיה מקום לומר שלרמב"ם יש בעניין זה שיטה אחרת.

הרמב"ם (הלכות ממרים פרק ו הלכה ג) כתב שאם אין ממון לאב ויש ממון לבן כופין אותו וזן אביו ואמו "כפי מה שהוא יכול". הלשון "כפי מה שהוא יכול" יכולה להתפרש יתר על חומש, ויתר מכל חיוב צדקה, אך לא כ"כ הב"י הנ"ל, ואדרבא דקדק מלשון הרמב"ם הנ"ל שחייבו הוא ככל חיוב צדקה. כך מתפרשים לכאורה דברי מר"ן בשלחן ערוך (יו"ד סי' רמ סעיף ה) שאם אין לאב ויש לבן, חייב הבן לזונו "כפי מה שהוא יכול", דהיינו לפי שעור חיובו במצות צדקה. ע"ע עינים למשפט קדושין ל"ב א' שביאר כך דברי הרמב"ם ומר"ן.

בדרכי משה (יורה דעה סימן רמ סק"א) הביא דברי מר"ן שכתב שחייבו הוא מתורת צדקה ולפי שעורו בכל מצות צדקה, ודקדק מלשון הטור שכתב שאם אין לאב אין הבן חייב לחזור על הפתחים שרק לחזור על הפתחים אינו חייב, אך חייב לפרנסו מדין צדקה יתר על שיעור הממון שחייב להוציא לשם מצות צדקה. ז"ל:

"ולשון אין הבן חייב לשאול על הפתחים לא משמע הכי, דמשמע הא אם אינו צריך לשאול על הפתחים חייב לפרנסו אף על פי שבודאי בכהאי גוונא לא מחוייב כל כך לוותר וליתן מכח צדקה וצ"ע."

כ"כ בשו"ת רדב"ז (חלק ב סימן תרסג) שחייב הבן לזון את האב הוא מדין צדקה אך שעורו גדול יותר, ודקדק כן מלשון הרמב"ם הנ"ל, ז"ל:

"וכן דקדקתי מלשון הרב ז"ל שכתב בה' ממרים וז"ל אי זהו כבוד מאכיל ומשקה מלביש ומכסה משל אב ואם אין ממון לאב ויש ממון לבן כופין אותו וזן אביו כפי שהוא יכול ע"כ. למדנו מדבריו שאין חייב לשאול על הפתחים ולא לשכור את עצמו לזון את אביו. ועוד למדנו שאם מזונותיו בריוח יזון את אביו בריוח ואפילו שהוא בצמצום יזון את אביו כמוהו וזה כלל בלשון כפי מה שהוא יכול. וזה שלא כדברי בעל בית יוסף."

ברמ"א על השלחן ערוך (שם) משמע שכך הבין דברי מר"ן, שעל דברי מר"ן כתב הרמ"א שיי"א ששיעור החיוב הוא ככל מצות צדקה. נראה שהרמ"א נקט לדינא כמ"ש מר"ן בב"י, אולם כתב זאת בלשון יי"א, ולכאורה הבין שמר"ן חולק על דעה זו. עי' ש"ך (סק"ו) שכתב שמבואר בב"י ששיטתו היא ששווה דין כבוד אב לכל דין צדקה, והרמ"א היסב דבריו לפי שיטתו בד"מ. ע"ע ט"ז (סק"ו) ונקודות הכסף. כ"כ בבאור הגר"א (סקי"א) שדברי מר"ן והיי"א שברמ"א שוים.

כ"כ כמוהר"ר ר"א די אבילה בספר מגן גבורים (קדושין לב ע"א ד"ה בא"ד) שלהלכה אין הבן חייב ליתן לאביו אלא מה שחייב מדין צדקה ולא יותר, כמו שכתב הרמ"א, וגם מר"ן אינו חולק על דברי הרמ"א, כמ"ש הש"ך והט"ז.

ע"ע בשו"ת שואל ונשאל (ח"ב יו"ד סימן קי) שביאר בתחילה דעת מר"ן כמו שכתבנו, והסתפק שמא דעת מר"ן קרובה לדעת הדרכי משה. דומה שהדברים דחוקים מאד, ובאו לבאר מנהג בית הדין דתונס בלבד.

הדרך לנודן דידן. דעת מר"ן והחוננים עליו היא שהבן חייב לזון את אביו מדין צדקה ושיעורו ככל מצות צדקה, ואילו הד"מ, הרדב"ז ועוד כתבו שהשיעור שחייב הבן להוציא מממונו כדי לזון את אביו הוא גדול יותר. עי' בספר פסקים ותשובות (מילואים סימן ב) שהביא את שיטות הראשונים בעניין זה.

הדברים עתיקים, עי' בתוספות קידושין (לב ע"א ד"ה אורי) ומהרש"א, בריטב"א (שם ד"ה וכו') בשאלות (שאלתא נז) והעמק שאלה, ועוד, שאפשר משם מקור לשיטת הרמ"א.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

והנה הדרכי משה (סימן רמ סק"א) הנ"ל כתב, וז"ל:

"ולשון אין הבן חייב לשאול על הפתחים לא משמע הכי, דמשמע הא אם אינו צריך לשאול על הפתחים חייב לפרנסו אף על פי שבודאי בכהאי גוונא לא מחוייב כל כך לוותר וליתן מכח צדקה וצ"ע."

הנה נותר בצ"ע מאי שנא כבוד אב ואם משאר צדקה.

בשו"ת חתם סופר (יו"ד סימן רכט) יישב:

"דודאי משמע מדין תורה כל שיש לו פרנסת יומו צריך ליתן המותר לעני רק חייו קודמים אבל כל שיש לו די פרנסת יומו יתר שאר ממונו לעני הצריך רק באושא התקינו שלא יבזבז אדם יותר מחומש וסמכוהו אקרא עשר אעשרנו לך ובמקום כיבוד אב לא תקנו והניחו על דין תורה שאם אינו צריך להחזיר על הפתחים כל שיש לו די חייו יתן הנשאר לאבותיו."

דברים אלו הם לשיטתו שהובאה לעיל אות ג', שלולא תקנת אושא מן הדין היה אדם חייב לתת כל ממונו לצדקה כל שיש לו פרנסת יומו, ורק באושא תקנו.

לעיל הבאנו שבשו"ת שבט הלוי (ח"ד סימן סד וחלק ה סימן קלא), בשבילי דוד (יו"ד סימן ר"מ אות ג), ובשו"ת תשובות והנהגות (כרך ג סימן רפו) הקשו על דבריו.

עוד הבאנו ראייה מדברי מפרשי הירושלמי (פאה פרק א הלכה א), מהריטב"א כתובות (נ ע"א ד"ה המבזבז), ממאמר מרדכי (סימן תרנו סק"ג), ועוד. אם כן הדרא קושיה לדוכתא, כיצד יתבאר הצ"ע שברמ"א.

לדרכנו שם נראה לבאר טעם מחלוקת זו כך.

לעיל אות ד' הבאנו שהפרי מגדים והמשנה ברורה בארו מה שכתב הראב"ד: "שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא", שטעם הפטור הוא משום שיש כאן אונס המונע את האדם מלקיים את המצוה, וכ"כ בשו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן קעב וח"ד סימן ב).

את טעם הדבר בארנו שכאשר עובר בקום ועשה על איסור, הוצרכה תורה לחדש שאונס רחמנא פטריה מפסוק "ולנערה לא תעשה דבר". אולם כשנמנע מלקיים מצוה, כל שלא ניתן לדרוש מהאדם לעשות הריהו אנוס, שהעוני כמיתה ולא ניתן לדרוש מאדם לעשות מעשה שיש חשש שיביאהו לידי עוני, משום שהאדם אנוס על כך.

מצות כבוד אב ואם היא מצוה שאין הבן חייב להוציא עליה ממון, ואם אין לאב חייב לזון מדין צדקה. הדרך הנקוטה להלכה היא שחיוב זה הוא ככל דיני צדקה, וכן לפי שיעור צדקה, מהטעם שכתבו הראב"ד וסיעתו. אולם יש מקום לומר שכשם שעל עצמו יכול האדם להוציא ממון רב, כך ביחס לאביו יכול האדם להוציא ממון רב וגם להסתכן, שכן טבע העולם שיעשה אדם בעד אביו ואמו מה שעושה לעצמו, ולכן שיעור צדקה כלפי אביו ואמו יהיה שיוזנו עמו ויחלקו במה שיש לו, כמ"ש הרדב"ז.

מסקנת הדברים היא כי לדעת מר"ן והחונים עליו הבן חייב לזון את אביו מדין צדקה, ושיעור הממון שחייב להוציא הוא כשיעור הממון שחייב להוציא לכל מצות צדקה, ואילו הר"מ, הרדב"ז ועוד כתבו שהשיעור גדול יותר. הר"מ עצמו נותר בצ"ע, ולהלכה יש לנקוט כדעת מר"ן, ואף הרמ"א ס"ל כך ומשנת"ל.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

ז. הוצאת ממון מדין צדקה לזון את בניו

בגמרא כתובות (דף מט ע"ב) הובא שאין כופין את האדם לזון את בניו הקטנים, אלא היו חכמים מכלימין אותו באופנים שונים.

ז"ל הגמרא:

"כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה, אמר להו: יארוד ילדה ואבני מתא שדיא. כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיתא בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, וההוא גברא לא בעי בניה [...] כי הוה אתי לקמיה דרבא, אמר ליה: ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה."

על כך הוסיפה הגמרא שמה שמכלימין אותו בלבד, הוא כאשר האב אינו אמיד,

"אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה, כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי, ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה."

בחוב הבן לזון את אביו מדין צדקה, מצאנו שתי דרכים בפוסקים שהובאו לעיל אות ו'. גם כאשר לחיוב האב לזון את בניו מדין צדקה יש לדון, האם חייב האב לזון את בניו כפי השיעור שהוא מחויב לתת צדקה, אלא שמקדימים את בניו לאחרים, או ששיעור חיובו בצדקה גדול יותר כאשר מכון הוא אל בניו.

פשטות הדברים היא שכל מה שהתחדש בסוגיה כתובות הנ"ל הוא רק שכופים על מצות צדקה. השיעור בו מחויב האב יהיה לפי שיעור חיובו במצות צדקה, כפי שהובא לעיל אות ג'. בשם רבנו ירוחם ושאר פוסקים. לשון הגמרא "אמיד" מתפרשת לפ"ז אמיד לעניין חיוב צדקה, ואמידות זו לא תשתנה בין אם יש לו בנים ובין אם אין לו בנים, שכן שיעור חיובו בצדקה אחד הוא אלא שבניו קודמים, ולכן יש לכופו לזונם קודם שאר אדם.

שיעור הכפייה לפי זה יהיה לא יותר ממעשר כמ"ש רבנו ירוחם, ואולי אף פחות, כפי שהתבאר לעיל.

נמצא שקודם תקנת מזונות היה שיעור חיוב אדם במזונות קטני קטנים נמוך מאד, וקודם תקנת הרבנות הראשית היה שיעור החיוב של אדם במזונות ילדיו הקטנים נמוך מאוד.

לכאורה הדבר תמוה. דרכו של עולם שאדם זן ומפרנס את ילדיו יתר על מעשר, חומש ושליש נכסיו ואף יתר על כן, ומדוע לא יהיה שיעור חיובו בצדקה גדול מחומש ושליש. באופן אחר יש לנסח קושיה זו, לפי מה שכתבו הראב"ד וסיעתו, שטעם פטורו של האדם לבזבז הון רב לשם קיום מצות עשה הוא משום שלא ניתן לדרוש מהאדם להוציא הוצאה שיש לחוש שתביאהו לידי עוני, והרי דרכו של עולם היא שמוכן האדם להסתכן סיכון כזה עבור ילדיו. ניתן לומר בוודאות שרוב ככל בני אדם יוציאו הון רב על מנת לפרנס את ילדיהם, ומדוע לא הטילו עליהם חכמים את שיעור חיוב הצדקה בהתאם למה שנוהגים אבות להוציא על ילדיהם.

יש ליישב על פי מה שכתבו הראשונים בביאור דברי הגמרא קידושין (דף ד ע"א) שם דנה הגמרא מדוע נצרכו שני פסוקים ללמד שהאב זכאי בקידושי בתו ובמעשה ידיה, ואמרה:

"דאי כתב רחמנא קידושיה לאביה הוה אמינא משום דלא טרחא בהו אבל מעשה ידיה דקא טרחא בהו אימא דידה הוה ואי אשמעינן מעשה ידיה דקא מתזנא מיניה אבל קידושיה דמעלמא קאתי לה אימא דידה הוה צריכא."

על דברי הגמרא קשה, הרי אין האב חייב לזון את בתו מהתורה.

הריטב"א (שם ד"ה ואי) ביאר עניין זה בשם רבו:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"דהכי קאמרינן דרחמנא זכי לאביה מעשה ידיה משום שירדה תורה לסוף דעתן של בריות ודרך האב לזון את בתו מסתמא, ואף על גב דלא חייביה במזונותיה מכל מקום מפני שכן דרכו זיכה לו מעשה ידיה."

כ"כ תוספות בגיטין (דף מז עמוד ב ד"ה ולביתך):

"וכענין זה אמרינן בריש קידושין (דף ד.) אי כתב רחמנא מעשה ידיה לאביה דקא מיתזנא מיניה ואף על גב דמדאורייתא אינו חייב במזונות בתו אלא דאורחא דמילתא הוא שהוא זן אותה."

כמו כן במכילתא (ריש פרשת משפטים) נראה שהאב חייב לזון בניו ובנותיו מהתורה, ז"ל המכילתא:

"ויצאה אשתו עמו. רבי יצחק אומר, מי הביאה שהכתוב מוציאה, מה ת"ל ויצאה אשתו עמו, מגיד שהוא חייב במזונותיה ובמזונות בניו, שנא' ויצא מעמך הוא ובניו עמו, מכלל יציאה אתה למד על הכניסה."

אולם הרמב"ן (שמות פרק כא פסוק ג) ביאר שאין כוונת המכילתא שהאב חייב מן הדין לזון את בניו ובנותיו, אלא "כיון שדרך כל הארץ לפרנס אדם אשתו ובניו הקטנים צוה האל ברחמיו להיות הקונה כאב רחמן להם".

ע"ע בדברי מו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל בספרו חוות בנימין (ח"ב סימן מד) וכן בפד"ר (חלק ח עמוד 340) שביאר דברי תוספות בגיטין שדרכו של אב לזון את ילדיו גם כשיש להם משלהם.

לפי האמור לעיל, יש לישב את הקושי הנ"ל. רובא דרובא דאינשי יזונו את בניהם ובנותיהם בשיעור יתר על חומש ושליש נכסיהם בלא צורך בכפייה על ידי בית הדין, אולם אם יהיה אדם שיסרב לעשות כן וידרוש לזונם רק כפי הדין, יהא ניתן לחייבו רק לפי חיובו במצות צדקה.

כך עולה מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה (כתובות פ"ד מ"ו) ששיעור החיוב במזונות בניו מדין צדקה הוא כשיעור חיובו בדין צדקה הכללי, ז"ל:

"ואם לא ירצה להוציא עליהם בשום פנים יראה הדיין בענינו אם יש לו ממון היו כופין אותו ולוקחין ממנו מה שיצטרך להוציא לפי שיעור ממנו כמו שעושין במזון האבות לא שיהיה חייב במזונותיהם ר"ל באביו ובבניו שיש להם יותר משש שנים אבל הוא מחויב בצדקה לפי שיעור ממנו וכשאנו לוקחין ממנו זאת הצדקה אנו מוציאים אותו על בניו או על אביו לפי שהם בני צדקה ויש להם בה דין יותר לפי שנאמר (דברים טו) לאחיך לענייך."

נראה כמפורש בדברי הרמב"ם שבניו ובנותיו קודמים לאחרים בלבד, אך שיעור החיוב בצדקה שווה הוא ואת הצדקה שגובים מהאדם נותנים תחילה לבניו ובנותיו. ראה נוספת יש ממה שהשווה הרמב"ם מזונות הבנים למזונות אביו, ולעיל אות ו' הבאנו שלדעת מר"ן סובר הרמב"ם ששיעור חיוב הבן במזונות אביו ואמו הוא ככל חיוב צדקה.

לקמן עוד יתבאר ענין היחס שבין מזונות אביו ואמו לבין מזונות בניו ובנותיו. עוד מבואר בדברי הרמב"ם שאין בזה חילוק בין קטנים לגדולים, וגם זה יתבאר לקמן.

כתב הרמב"ם בהלכות אישות (פרק יב הלכה טו):

"במה דברים אמורים באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן מוציאים ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו."

לכאורה מתפרשים דבריו "שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה", צדקה דעלמא ולא חיוב פרטי של צדקה כלפי ילדיו, כמו שכתב בפירוש המשנה, ומעין מה שכתב בהלכות ממרים (פרק ו הלכה ג) שאם אין ממון לאב ויש ממון לבן כופין אותו וזן אביו ואמו "כפי מה שהוא יכול", שפירשו הב"י ששיעורו ככל צדקה.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

עוד כתב הרמב"ם בהלכות אישות (פרק כא הלכה יז-יח):

"והבת אצל אמה לעולם ואפילו לאחר שש. כיצד היה האב ראוי לצדקה מוציאים ממנו הראוי לו בעל כרחו וזנין אותה והיא אצל אמה."

מה שכתב הרמב"ם היה האב "ראוי" לצדקה מתפרש כפשטו, ראוי לצדקה בעלמא. כך מתפרש גם המשך דברי הרמב"ם שמוציאים ממנו "הראוי לו", היינו הראוי לו לצדקה בעלמא בלא חילוק בין חיובו בצדקה כלפי בניו לבין חיובו בצדקה כלפי אחרים.

אמנם בסוף דבריו לעיל (פרק יב הט"ו) כתב הרמב"ם שמוציאים מהאב "צדקה המספקת להן". נראה שאין הכרח שיש בדברי הרמב"ם שיעור חדש של חיוב בצדקה, אלא שכוונת הרמב"ם ללמד שחייב אדם לזון את בניו די מחסורם אשר יחסר להם, ואינו יכול לומר שיוזנם כעני שבישראל ושאר אינשי ישלימו את מזונותיהם די צרכם.

ביארנו עניין זה בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כב) שכל שיש לו קרובים עשירים אין הציבור מצווה לפרנסו, וחיוב הצדקה, ובכלל זאת החיוב לפרנסו די מחסורו, מוטל על קרוביו.

שהרי כתב הרמב"ם (הלכות מתנות עניים פרק ז הלכה ז): "ועני המחזר על הפתחים אין נזקקין לו למתנה מרובה אבל נותנין לו מתנה מועטת", וכתב הטור (יורה דעה סימן רנ סעיף ג): "ומסתברא כדברי הרמב"ם שעל כל אדם קאי, דכיון שהוא מחזר אין האחד צריך ליתן לו די מחסורו". חילק הטור בין עני המחזר על הפתחים ושואל צדקה מכמה אנשים, שבזה אין חיוב לכל אחד מהם לתת לו די מחסורו, לעני שאינו מחזר על הפתחים שגם אדם יחידי מחויב לתת לו די מחסורו. לדעת הטור מבואר שהאב חייב לזון את ילדיו די מחסורם אשר יחסר להם, כפי שכל אדם יחיד חייב בצדקה לפי שיעור זה.

אולם מר"ן הבית יוסף (שם) השיג על דברי הטור, וז"ל:

"ועוד שכתב דכיון שהוא מחזר על הפתחים אין האחד צריך ליתן לו די מחסורו, דמשמע שאם אינו מחזר על הפתחים צריך האחד לתת לו מחסורו, ודבר תימה הוא דלמה לא יודיע צערו לרבים ובין כולם יתנו לו די מחסורו".

גם לדעת מר"ן נראה שהאב חייב במזונות ילדיו די מחסורם, שכן לא חלק מר"ן על עיקר הדבר ומודה שחיוב צדקה מוטל גם על היחיד לפרנס את העניים די מחסורם, אלא שקושייתו על דברי הטור היתה שכיון שיש עוד אנשים היכולים לפרנס עני פלוני יתחלקו ביניהם, ואין להטיל את כל שיעור פרנסתו על אחד מהם. כל זה נכון בעני דעלמא, אך בבנים שיש להם אב היכול לפרנסם, היעלה על הדעת שיודיעו צערם לרבים, בצדק יאמרו להם הרבים לכו אל אביכם. ולכן נראה שיודה מר"ן לענין מזונות ילדים שיש להטיל את חיוב הצדקה די מחסורו במלואו על האב.

כן כתב הרה"ג ר' ברוך רקובר (קובץ התורה והמדינה ח"ג עמ' תצג), והסיק כך לדינא. ובשולי הגליון השיגו העורך:

"אם מעיקר הדין החובה מוטלת על הציבור כולו אלא שאין הוא ממלא חובתו, מניין לנו שחובה זו חוזרת על האב למלא כל מחסורו, ולא כתב הרמ"א אלא אם אין רבים אצלו, אבל אם ישנם ואינם נשמעים אין לנו."

ולענ"ד הדברים פשוטים, שהרי החיוב היסודי חל על היחיד לפרנס את העניים די מחסורם, וכפי שהתבאר לעיל.

והנה, עורך קובץ התורה והמדינה הוא מו"ר הרה"ג ר' שאול ישראלי זצ"ל, והוא ניהו כתב בספרו חוות בנימין (ח"ב סימן מב) שחייב כל מחסורו של בן, אף שלא הביא מקור לדבריו. הערתו בשולי קובץ התורה והמדינה היא משנת תשכ"ב, ואילו התשובה בחוות בנימין הינה מפד"ר ט' (עמ' 263) שנדפסה בשנת תשל"ד, ונראה שכשהוצרך לענין זה לדינא תבריה לגזיזה. הדרך לנדון דידן, בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כב) כתבנו שכל שיש לו קרובים עשירים אין הציבור מצווה

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

לפרנסו, וחיוב הצדקה, ובכלל זאת החיוב לפרנסו די מחסורו, מוטל על קרוביו, וזהו באור לשון הרמב"ם הנ"ל.

אולם רבן של כל בני המערב, הרה"ג ר' שאול אבן דנאן זלה"ה בשו"ת הגם שאול (ח"א סימן כ), ביאר דברי הרמב"ם שלא כדברינו, וחידש שפירוש דבריו הוא שהאב חייב במזונות ילדיו יתר על חומש, שלא כשיעור חיובו בצדקה כלפי מי שאינם בניו.

בשו"ת הגם שאול (שם) דן בלשון "צדקה המספקת להם", וביאר הדברים כך:

"הנלע"ד שאדרבא לחיובא אתי ההוא מאמר, צדקה המספקת להם יען דינא הוא באחרים שכפי השגת יד הנותן חובת הצדקה כמ"ש רבנו הרמב"ם ז"ל, ושם ביאר עוד וז"ל: 'וכמה, עד חמישית מצוה מן המובחר ואחד מעשרה בינוני, פחות מכן עין רעה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן לאחר' ע"כ. וא"כ בדרכי הצדקה, אם השיעור הנזכר הספק למקבל הלא טוב, ואם לא יתן השיעור ההוא אף אם לא הספק לו לדי מחסורו, ואף אם התשעה חלקים הנשארים לנותן המה בהרוחה לפרנסתו, אפילו הכי לא אכפת ליה ולא אבעי ליה לספק כל צורכו של עני כי יצא ידי חובתו, ועל אחרים רמא חיובא לתת ג"כ ולשלם לעני. כל זה באחרים שחובתם על הכל, אבל בבנים אין הדבר כן, כי אין חובתו על אחרים או על הקופה של צדקה רק אם אין להם אב או קרוב הראוי ליתן להם, כמ"ש הרדב"ז ז"ל (ח"א סימן תכט) ועי' דרישה (בריש סימן עא ס"ג) בשם רמ"א, ע"ש. בכך חובת האב לספק צורכיהם המצטרך כפי יכולתו אף ביותר מהנהו שיעורי של צדקה האמורים בדברי רבינו בהלכות מתנות עניים, ועל זה כיוונו רבותינו במאמרם 'צדקה המספקת להם' לשלול הנהו שיעורי האמורים בתורת הצדקה, כי בבנים אף שמתורת צדקה חייבוהו רז"ל, בתוספת חובה אתמר בהספקת מחייתם כי אין להם על מי להשען מצדקתם של אחרים, כי כולם פטורים מהם כמ"ש וד"ק."

דבריו הם חידוש גדול שלכאורה אינו מוכרח, ויתבאר עוד לקמן.

עוד יש להוכיח ששיעור הצדקה באב הוא כשיעורו בחיוב צדקה, מדברי הראשונים שפירשו שאמיד שהוזכר בגמרא היינו "עשיר", כ"כ רש"י (כתובות מט ב ד"ה אלא), שלא אמיד היינו שאינו עשיר, וכן העתיקו הר"ן על הרי"ף שם. אם אב חייב גם ביותר מחומש, אם כן גם מי שאינו עשיר חייב, ולא היה לרש"י לשנות מפשט הגמרא ולנקוט שאמיד היינו עשיר. [עי' גיטין (דף נב ע"ב): "עמרם צבעא אפוטרופא דיתמי הוה, אתו קרובים לקמיה דרב נחמן, אמרי ליה קא לביש ומכסי מיתמי אמר להו: כי היכי דלישתמען מיליה. קאכיל ושתי מדידהו, ולא אמוד". רש"י (ד"ה ולא אמיד) כתב בפירושו הראשון שלא אמיד היינו שאינו עשיר. עי' רש"ש שהגיה בלשון הגמרא במקום "אמוד" "אמיד", וכ"נ מרש"י הנ"ל, עי' בשו"ת מהרשד"ם (ח"ד סימן קסו).

כך עולה גם מדברי המאירי (כתובות דף מט ע"א), ז"ל:

"ומכל מקום דוקא כשאינו עשיר ואינו מספיק לזונם בהרוחה אבל אם הוא אמיד ומספיק בכך דרך הרוחה כופין אותו לא מתורת חיוב מזון בניו ובנותיו אלא מתורת צדקה שהרי אף על אחר כופין אותו לפי מה שיראו הדיינים וכמו שאמרו רבא כפא ליה לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה."

מבואר שאמיד היינו עשיר היכול לזונם בהרוחה. עוד נראה להדיא בדבריו ששיעור הגבייה הוא כבכל אדם.

אמנם בסוף דבריו כתב הרב המאירי:

"וכן כל אלו דוקא בקטנים אבל קטני קטנים אף על פי שאין אמיד הואיל ומכל מקום יכול לזונם על ידי הדחק כופין אותו."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

וצ"ב מדוע מי שאינו עשיר מוגדר כמי שיכול לזון בניו על ידי הדחק, הלא יתכן שנתן רק מעשר ונותר בידיו ממון רב. י"ל שהמאירי האמת קאמר, שאף שאמיד היינו עשיר, אינו אמיד איננו רק מי שאינו עשיר אלא כל שיכול לזון בניו על ידי הדחק.

כך עולה מדברי הר' עובדיה מברטנורא על המשנה (שם) שכתב שאמיד פירושו "עשיר". עוד כתב שאם הוא עשיר, "בית דין נוטלים ממנו בעל כרחו כדרך שכופין כל שאר בני העיר על הצדקה ומפרנסים בה בניו ובנותיו הקטנים". גם כאן נראה כמבואר, שהגביה היא לפי שיעור החיוב בצדקה של כל אדם ואין לאב שיעור אחר.

חזות קשה ראיתי בדברי תוספות יום טוב על המשנה (שם) שהקשה על הרע"ב:

"וא"ת ואי אינו אמיד מה מוציאים ממנו וי"ל כמו בחיוב האשה דאפילו אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מנייהו או למיכל בהדה במאי דאכל כמ"ש בטור סימן ע' אבל ודאי אינו חייב להשכיר עצמו בפועל לפרנסם. אפילו לסברת ר' אליה שכתב שם בטור דבאשה חייב דהתם היינו טעמא דמספר כתובה נלמד אנא אפלה וכו'."

לכאורה קושית התו"ט תמוהה. בצדקה, הדין הוא שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש, ולכל היותר ניתן לגבות בכפיה מעשר, אם כן יכלה הקושיה להתיישב היטב. פירוש המלים "לא אמיד" הינו "לא עשיר", אך עדין יש לו די ממון שניתן להוציא ממנו, ואין הכרח להעמיד דוקא במי שיש לו מזון ליום אחד בלבד.

לקמן יתבאר עניין זה.

נמצאנו למדים שפשטות הדברים היא שכל מה שהתחדש בסוגיה בכתובות הנ"ל בעניין חיוב האב במזונות ילדיו מדין צדקה הוא רק דין קדימה, שיש להקדים בניו הקטנים לשאר קרובים, אך השיעור בו מחויב האב יהיה לפי שיעור חיובו במצות צדקה.

לפנינו נדון בעוד עניינים המלמדים דין זה.

ח. ראיה לקדימת האב לבנים

בניו של אדם קרובים לו יותר מאביו ואמו, אם כן מדין הקרוב קרוב קודם יחויב אדם לזון את בניו, ואם ייוותר בידיו יזון את אביו ואמו, וכך הלאה את שאר הקרובים.

אך לא כך כתב הטור (יורה דעה סימן רנא), ז"ל: "ואחר שיפרנס נפשו יקדים פרנסת אביו ואמו לפרנסת בניו ואח"כ פרנסת בניו". כ"כ הרמ"א (שם סעיף ג):

"פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו ואח"כ יקדים פרנסת אביו ואמו, אם הם עניים, והם קודמים לפרנסת בניו."

טעם הדבר ביאר הדרישה (שם אות ב), ז"ל:

"מה שאין כן בירושה דבנים הן קודמין כמ"ש בחשן משפט סימן רע"ו והטעם דכאן דאיירי באין להם מה יאכל חייב בכבוד אביו שלא יצטרך לחזור על הפתחים יותר מכבוד בניו ועוד דבירושה אילו היה אביו יורשו היתה חזרת הנחלה מאביו לכל בניו דהיינו אחיו בשוה ויוחסר לבניו אף אחר מיתת אביו."

יל"ע בטעמו השני של הפרישה, ומ"מ לטעמו הראשון, אף שלעניין ירושה בניו קרובים יותר מאביו ואמו, לעניין צדקה יש להקדים מפני כבודם.

כיון שהדין הוא שהאב קודם לבנים, על כרחנו ששיעור הגביה מדין צדקה לצורך מזונות האב ולצורך מזונות הבנים שווה הוא, שאם לא כן היה צורך לפרש הדין, שכל מה שאב קודם לבנים הוא רק כשיש לו ממון לפי חיובו בצדקה, אך אם יש לו ממון בצמצום יגבו לצורך הבנים. ועוד

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מהו פשרה של קדימת האב לבנים, והרי למזונות הבנים מדין צדקה גובים גם אם אינו אמוד ליתן צדקה, ויצא שבפועל קודמים הבנים.

על כרחנו ששיעור החיוב לזון את אביו ובניו מדין צדקה שווה הוא, ויש להקדים את האב לבנים.

לעיל אות ו' הבאנו שנחלקו מר"ן והרמ"א בדעת הטור (יו"ד סימן רמ סעיף ה), שמר"ן כתב שהחיוב לזון את אביו מדין צדקה הוא לפי שיעור חיובו של הבן בצדקה דעלמא, ואילו הדרכי משה (יורה דעה סימן רמ סק"א) דקדק מלשון הטור שכתב שאם אין לאב אין הבן חייב לחזור על הפתחים, שרק לחזור על הפתחים אינו חייב, אך חייב לפרנסו מדין צדקה יתר על שיעורו במצות צדקה.

עוד כתבנו שכ"כ בשו"ת רדב"ז (חלק ב סימן תרסג) שחיוב הבן לזון את האב הוא מדין צדקה אך שיעורו גדול יותר, ודקדק כן מלשון הרמב"ם בהלכות ממרים (פרק ו הלכה ג).

לשיטת מר"ן מוכח ששיעור החיוב מדין צדקה למזונות בניו הוא ככל שיעור צדקה בעלמא. כ"כ בספר מחנה אפרים (הלכות צדקה סימן א), ז"ל:

"דכיון דגבי בניו הקטנים אין יורדין לנכסיו אלא משום חיובא דצדקה אינו אלא כדי מה שראוי לתת מנכסיו לצדקה כמ"ש הב"י בי"ד סי' ר"מ גבי חיוב לזון את אביו מתורת צדקה יע"ש וא"כ ליכא לפלוגי בין אמיד דהכא לאמיד דצדקה."

אמנם לשיטת הרדב"ז והבנת הד"מ בטור היה מקום לומר, אם כי אינו הכרח, שכשם שעל מנת לזון את אביו ואמו חייב אדם מדין צדקה יתר על שיעורו במצות צדקה כלפי אחרים, כך יהיה הדין בשיעור חיובו במזונות בניו מדין צדקה. יש גם להטעים עניין זה בסברה על פי מה שבארנו, שטעם הפטור לבזבז חומש ממנו על מצות הוא כמו שכתב הראב"ד בחידושו ל"ב"ק (דף ט ע"ב): "שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא", ולא ניתן לדרוש מאדם לעשות מעשה שיש חשש שיביאהו לידי עוני, משום שהאדם אנוס על כך. אך כיון שדרכו של עולם שיוציא האדם ממון רב לצורך פרנסת ילדיו, אין לראותו כאנוס כל שאינו מחזר על הפתחים.

אולם להלכה נפסק שחיוב אדם לזון את אביו הוא ככל דיני צדקה, ולפי שיעור צדקה. כ"כ מר"ן בבית יוסף (יורה דעה סימן רמ סעיף ה), וביאר שכן היא שיטת הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש והטור, וכ"כ הש"ך יו"ד (סימן ר"מ סק"ד), הגר"א (סקי"א), ועוד, וכך יהא גם בחיוב אדם לזון את בניו מדין צדקה.

נמצאנו למדים שכשם שחיוב הבן לזון את אביו מדין צדקה שווה הוא בשיעורו לחיובו בצדקה כלפי אינשי דעלמא, ולא נאמר אלא להקדמה, כך הדין גם בחיוב אדם לזון את בניו שאינם קטני קטנים.

אמנם שמא יש לומר שכל זה בבניו ובנותיו הגדולים, אך לא הקטנים. שכן מדין התלמוד יש חילוק בין קטנים לקטני קטנים. חיוב המזונות העצמי בו מחויב האב הוא במזונות קטני קטנים בלבד. חיוב נוסף הוא חיוב האב במזונות ילדיו מדין צדקה. בסוגיות הגמרא ובדברי הפוסקים הובא דין זה לחיוב האב במזונות ילדיו שאינם קטני קטנים. כך עולה מדברי הגמרא כתובות (דף סה ע"ב): "אע"פ שאמרו אין אדם זן את בניו ובנותיו כשהם קטנים, אבל זן קטני קטנים. עד כמה, עד בן שש", ושם (דף מט ע"ב) דנו בחיוב צדקה בהקשר לתקנת אושא שיהא אדם זן את בניו "כשהן קטנים". הרי שחיוב צדקה נאמר ביחס לקטנים, ועניינו להוסיף חיוב בגיל שמעבר לגיל של קטני קטנים.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

כך מבואר ברא"ש (כתובות פרק ד סימן יד), וכתב נפק"מ בין שני הדינים. במזונות קטני קטנים חייב האב אפילו יש להם משלהם, וכך עולה מדברי הרי"ף (כתובות דף יח ע"א), תוס' (מט ע"ב ד"ה 'כשהם' וד"ה 'אכפיה'), תוספות רי"ד (מט ע"ב), הר"ן (יח ע"א בדפי הרי"ף ד"ה 'ת"ש' וד"ה 'על כרחיה'), המאירי (מט ע"א ד"ה 'אמר המאירי'), ועוד. עי' בעניין זה בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כ וסימן כב).

והנה לשון מר"ן בשלחן ערוך (יורה דעה סימן רנא סעיף ג) היא: "הנותן לבניו ובנותיו הגדולים, שאינו חייב במזונותיהם". בהמשך לדברי מר"ן אלו כתב הרמ"א שיש להקדים את אביו ואמו לבניו ובנותיו. שמא יש לומר שלא נאמרו דברי הרמ"א וש"פ אלא בגדולים שהגיעו למצוות, שבהם חייב האב לפי שיעורו בחיוב צדקה כלפי כל אדם, מה שאין כן קטנים – אף שאינם קטני קטנים, ואינו חייב במזונותיהם מעיקר הדין – יחויב במזונותיהם בשיעור גבוה יותר, וכן יחויב להקדימם לאביו ואמו. כפי שיובא לקמן, שני טעמים יש לחילוק זה: או משום שקטנים תלויים יותר בפרנסתם באביהם, או משום תקנת אושא.

אמנם מר"ן בבית יוסף (יו"ד סי' רנא סעיף ג בד"ה הנותן לבניו) כתב להדיא שלא כך, ז"ל:

"הנותן לבניו ולבנותיו הגדולים שאינו חייב במזונותיהם. כלומר שהם יותר על בן שש שנים דאילו פחותים מבן שש חייב הוא במזונותיהם כדאיתא בסוף פרק אף על פי (כתובות סה:) ואמרינן בפרק נערה שנתפתתה (שם נ.) עושה צדקה בכל עת (תהלים קו ג) זה הזן בניו ובנותיו הקטנים כלומר שהם יתרים על שש שאינו חייב במזונותיהם וכשהוא זנם צדקה תחשב לו וכן פירש רש"י (ד"ה זה)."

להדיא כתב מר"ן ש"גדולים" אלו הנזכרים בהלכה זו, אליבא דאמת "קטנים" הם, ומה שנזכרו בלשון גדולים הוא משום שהם גדולים מקטני קטנים. דומה שהלשון דחוקה מאד, אולם הסברה דחקתו למר"ן שלא לחלק בין קטנים שאינם קטני קטנים לבין גדולים.

כ"כ הב"ח (שם), ז"ל:

"כ"כ הרמב"ם בפרק עשירי מהלכות מתנות עניים (הל' טז) ופירוש הגדולים יותר משש דהיינו עושה צדקה בכל עת כדאמרינן בפרק נערה שנתפתתה (דף נ' א) אבל עד שש חייב מדינא ולא מתורת צדקה כדאיתא סוף פרק אף על פי."

כ"כ הש"ך (שם סק"ד), הלבוש (שם), המהריק"ש בספר ערך לחם (יורה דעה שם), ז"ל: "האב והאם קודמים לבניו הגדולים [...] קטנים שחייב במזונותיהם בכלל פרנסתו הם". דוק שחילק בין קטנים שחייב במזונותיהם לשאר בניו שקראם "גדולים". ועיי"ש שהשווה בין מזונות קטנים שחייב לזונם למזונות אשתו, כ"כ יפה ללב (ח"ג יו"ד סימן רנא אות יג, וח"ט סימן רנא אות ג), בספר צדקה לחיים (מערכת ק אות תרכג), בספר ראשון לציון (יו"ד סימן רמט), בשו"ת פרי יצחק (ח"ב סימן כז), בשו"ת יחיה דעת (ח"ג סימן עו), ועוד.

נראה שהלשון דחוקה, ולכאורה היה להם לפוסקים לנקוט בלשון הגמרא כתובות (דף סה ע"ב) – קטני קטנים, קטנים, וגדולים.

ע"ע רמב"ם (הלכות אישות פרק יב הלכה יד) שכתב:

"כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים."

הרמב"ם לא חילק בלשונו בין קטנים לקטני קטנים ולכולם קרא "קטנים", אך חילק בין קטנים לגדולים.

הב"ח (יו"ד רנא סעיף ג) הנ"ל הביא ראיה מרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"י הט"ז) שכתב:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים שאינו חייב במזונותיהן כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבוזות, וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו הרי זה בכלל הצדקה, וצדקה גדולה היא שהקרוב קודם."

פירש הב"ח שמ"ש הרמב"ם בהלכה זו "גדולים" היינו גדולים מקטני קטנים, אך גם קטנים בכלל. ראייתו מגמרא כתובות (דף נ ע"א):

"אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת - וכי אפשר לעשות צדקה בכל עת דרשו רבותינו שביבנה, ואמרי לה רבי אליעזר: זה הזן בניו ובנותיו כשהן קטנים."

הרי לנו שלקטנים אלו קרא הרמב"ם "גדולים". לשון מר"ן (יו"ד סי' רנא סעיף ג) מועתקת כמעט אות באות מהרמב"ם הנ"ל, ומתפרשת כך. כדעת הב"ח כתב הכס"מ וכן מהר"י קורקוס על הרמב"ם הנ"ל, ז"ל:

"פרק נערה מאי דכתיב אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת זה הזן בניו ובנותיו כשהם קטנים ופי' קטנים יותר משש דפחות משש נקראים קטני קטנים וגם חייב הוא בהם מדינא ולא מיקרי צדקה וכן כתב רש"י ז"ל והוא צדקה שאינו חייב במזונותיהם ולכך רבינו קראן גדולים וכתב הגדולים שאינו חייב במזונותיהם כלומר דבערך זה נקראים גדולים לאפוקי פחות משש אעפ"י שלפי האמת גם אלו קטנים הם ובודאי דה"ה גדולים ממש ואורחא דמלתא נקט בגמרא וכ"ש הוא כיון דאפילו גנאי אין בדבר והוא מפרנסן."

כן פסק החכמת אדם (שער משפטי צדק כלל כמה סעיף א), ז"ל:

"ואחר כך יקדים פרנסת אביו ואמו אם הם עניים ואם ירו משגת לפרנסם ממעותיו ומפרנסם ממעות מעשר אמרו חכמים תבוא לו מארה לביתו שמבזה אביו ואמו לפרנסם ממעות צדקה. והם קודמין לפרנסת בניו שנאמר (בראשית מ"ג, ח) 'ויאמר יהודה וגו' ונחיה גם אנחנו גם אתה גם טפינו (דרישה) ואחר כך פרנסת בניו ובנותיו אף שהם יותר מבני שש שנים דאז אין חיוב על האב מכל מקום אם מפרנסם כדי ללמד את הבנים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה והם קודמים לאחיו."

ע"ע בשו"ת חתם סופר (יו"ד סוף סימן רכט).

הרי לנו מדברי כל הפוסקים שבית ישראל כולו נשען עליהם שאין הבדל בין גדולים וקטנים, וביחס לכולם נאמר הדין שיש להקדים אביו ואמו לבניו ובנותיו, ועל כרחך שכשם שבאביו ואמו שיעור המזונות מדין צדקה שווה לשיעור צדקה כלפי כל אדם, ה"ה בבניו ובנותיו.

דוק שאלו דברי המחנה אפרים (הלכות צדקה סימן א), ז"ל:

"דכיון דגבי בניו הקטנים אין יורדין לנכסיו אלא משום חיובא דצדקה אינו אלא כדי מה שראוי לתת מנכסיו לצדקה כמ"ש הב"י בי"ד סי' ר"מ גבי חיוב לזון את אביו מתורת צדקה יע"ש וא"כ ליכא לפלוגי בין אמיד דהכא לאמיד דצדקה."

בחי' באר אברהם על הרמב"ם הנ"ל חלק על דעת הכס"מ וכתב שמקורו של הרמב"ם בהל' מתנות עניים אינו מהסוגיה כתובות (דף נ ע"א), ודברי הרמב"ם מתפרשים כפשטם: "גדולים" – גדולים ממש למעלה מי"ג, לעומת זאת בקטנים מגיל שש עד שיגדלו חייב מתקנת אושא כמ"ש הרמב"ם (הלכות אישות פרק יב הלכה יד): "כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילין עד שיגדלו כתקנת חכמים". נראית כוונתו שיש להקדים בניו ובנותיו הקטנים לאביו ואמו, וכ"כ בלשכת הסופרים, הובאו דבריו בגיליון שלחן ערוך אבן העזר מהדורת ראש פינה על הבית שמואל (סימן עא ס"ק ג).

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

כך יתכן שנראה משו"ת הרשב"א (חלק ד סימן נו), שם נשאל בבן שטען שאינו יכול לפרנס את אביו מפני שיש לו בנים שצריך לזונם. לא מפורש בדברי הרשב"א אם בנים אלו היו קטנים או קטנים, אך בסוף דבריו דן אם כופין את הבן לזון את האב, וכתב: "ומסתברא שאם הבן אמיד כופין אותו לזוננו משלו מדין צדקה. וכמו שכופין את האב לזון הבנים הקטנים מדין צדקה." נראה שלמד מבן לאב רק דרך "מסתברא" ומשמע שחייב הבנים הקטנים עדיף.

אמנם יכולים דבריו להתפרש כמ"ש רבנו חננאל, הביא דבריו בתוספות רבינו שמואל (בשיטת הקדמונים) מסכת קידושין (דף לב ע"א ד"ה אורי): "דאם הבן אמיד כופין הבן לזון את האב דקי"ל פ' נערה דאם אמיד כפינן ליה לזון בניו וכ"ש אביו," וכ"כ משמו בתוספות רא"ש (שם ד"ה אורי).

כיון לדברי הבאר אברהם ולשכת הסופרים ידי"נ הגאון רבי ישי בוכריס שליט"א אב"ד אשקלון בפס"ד (תיק 969794/12), ז"ל:

"לענ"ד הרמב"ם בכוונה שינה ממה שכתבה הגמ' בכתובות נ ע"א - "בניו ובנותיו כשהן קטנים", וכתב "גדולים", מפני שהגמ' שם נאמרה לפני תקנת אושא, שהרי מדובר ברבותינו שביבנה (זו הייתה אחת הגלויות של הסנהדרין, והיא קדמה לאושא) או רבי אליעזר, ואז החיוב היה עד גיל 6 בלבד, ולכן אם זן אח"כ נחשב למקיים מצווה, אך לאחר תקנת אושא המבוארת בגמרא כתובות מט ע"ב, ונפסק כן ברמב"ם הל' אישות פ"ב ה"ד ובשו"ע אה"ע סי' עא ס"א, אינו מקיים צדקה עד שיגדלו לפיכך לא בכדי כתב הרמב"ם "הגדולים" לכן, לאחר גיל 6 ברור ופשוט שאין דין צדקה אלא חיוב מתקנת אושא, ואינו מקיים בזה צדקה.

מה שכתב הטור אה"ע סי' עא שהזן את ילדיו הקטנים מקיים מצוות צדקה הוא לשיטתו, שמסקנת הגמ' בכתובות דף מט ע"ב היא שליתא לתקנת אושא, והיא לא נפסקה בסופו של דבר, אך הרמב"ם הרי סובר שאיתא לתקנת אושא כאמור לעיל, וכן פסק השו"ע אה"ע סי' עא.

מה שכתב שדעת הרמב"ם ומר"ן היא שתקנת אושא נוהגת בבניו ובנותיו הקטנים עד שיגדלו הוא אמת ויציב, ואף על פי כן יש ליישב שמקיים בזה מצות צדקה, וכפי שיתבאר באות הבאה.

ומה שכתב שדברי הגמרא בכתובות (דף נ ע"א) נאמרו לפני תקנת אושא, כיון לדברי הגמרא ראש השנה (דף לא ע"א-ב) שהבאנו לעיל אות א':

"וכנגדן גלתה סנהדרין, מגמרא: מלשכת הגזית לחנות, ומחנות לירושלים, ומירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא לשרפעים, ומשרפעים לבית שער, ומבית שער לשרפעים, ומצפורי לטבריא."

אך לעיל אות א' הבאנו דברי הירושלמי (פאה פ"א ה"א) מפורש שתוקנה תקנת אושא עוד קודם, ז"ל:

"מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים שלח לו ר"ג והלא אמרו חומש מנכסיו למצות ור"ג לא קודם לאושא היה ר' יוסי בר' בון בשם ר' לוי כך היתה הלכה בידם ושכחוהו ועמדו השנים והסכימו על דעת הראשונים ללמדך שכל דבר שבית דין נותנין נפשן עליו הוא מתקיים."

והנה גם אם נפרש שבניו הקטנים קודמים לאביו ולאמו, אין ראיה ששיעור הצדקה הנאמר ביחס אליהם גדול יותר. כך עולה מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה (כתובות פ"ד מ"ו), ז"ל:

"ואם לא ירצה להוציא עליהם בשום פנים יראה הדיין בענינו אם יש לו ממון היו כופין אותו ולוקחין ממנו מה שיצטרך להוציא לפי שיעור ממנו כמו שעושין במזון האבות לא שיהיה חייב במזונותיהם ר"ל באביו ובבניו שיש להם יותר משש שנים אבל הוא מחויב בצדקה לפי שיעור ממנו וכשאנו לוקחין ממנו זאת הצדקה אנו מוציאים אותו על בניו או על אביו לפי שהם בני צדקה ויש להם בה דין יותר לפי שנאמר (דברים טו) לאחיק לענייך."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מפורש בדברי הרמב"ם שחייב הצדקה שווה באב ובבן. לעיל כתבנו שגם מגוף דברי הרמב"ם הללו מוכח ששיעור החיוב במזונות בנים מדין צדקה שווה לכל דין צדקה. עוד יש להוכיח ששיעור החיוב באב ובן שווה, ומשידענו שגבי אב שיעורו שווה לשאר חיוב צדקה כמו שפסקו הפוסקים שהובאו לעיל, ה"ה מזונות בניו הקטנים.

ט. עוד בעניין אם יש חילוק בין בניו הקטנים והגדולים – דעת מהר"ח אלגאזי

כתב הרמב"ם בהלכות אישות (פרק יב הלכה יד-טו):

"כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים [...] אם היה אמור שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן מוציאין ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו."

חיוב הצדקה הוזכר כאן דוקא בבניו הקטנים, ו"עד שיגדלו".

לעיל אות ח' הבאנו דברי הרמב"ם בהל' מתנות עניים (פ"י הט"ז) שכתב: "הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים [...] הרי זה בכלל הצדקה." הפוסקים פירוש ש"גדולים" אלו היינו קטנים, הגדולים מקטני קטנים. כ"כ הכס"מ ומהר"י קורקוס על הרמב"ם, והב"ח (יו"ד סי' רנא סעי' ג). אמנם לא ניתן לבאר כך בדברי הרמב"ם בהלכות אישות, שכן כתב שחייב מעיקר הדין במזונות בניו הקטנים עד בני שש ומכאן ואילך מאכילם "עד שיגדלו". אם כן לשון הרמב"ם ברורה שחייב לזון בניו מדין צדקה מגיל שש ועד שיגדלו.

לכאורה תימה, הרי מדין צדקה באנו וחיוב צדקה הוא גם כלפי עניים גדולים, ע"י רמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ז ה"ג) שסתם וכתב שקרוביו העניים קודמים לכל אדם, ולא חילק בין קטנים לגדולים.

קושיה זו קשה גם על מר"ן בשלחן ערוך (אה"ע סימן עא סעיף א) שהעתיק קרוב לדברי הרמב"ם, ועל הטור שכתב כעין דבריו.

הפוסקים חילקו חילוקים שונים בין קטנים קודם שגדלו לאחר שגדלו, ויש שלמדו מכאן שחיוב צדקה בקטנים אלים מגדולים, כפי שיבואר לפנינו.

שיטת רבנו ירוחם

הבית שמואל (סימן עא סק"ג) הביא דברי הדרישה, שהקשה הקושיה הנ"ל וכתב:

"וברבנו ירוחם משמע אחר שיגדלו חייב לזון אותם בתורת צדקה כשאר קרוביו אבל עד שיגדלו יש להם יתרון יותר משאר קרוביו."

דברי רבנו ירוחם לכאורה משוללי הבנה. הלא גם לאחר שגדלו בניו, נכון שיהיה להם יתרון על שאר קרוביו, שכן הקרוב קרוב קודם.

מקור הדברים במישרים (נתיב כג חלק ה) שם כתב:

"ומכל זה נראה שאחר שהם גדולים אין כופין אותו אלא כפי שיכפו אותו על שאר קרוביו העניים או על שאר עניי העיר."

על דברי רבנו ירוחם קשה טפי, שהשווה בניו הגדולים לשאר עניי העיר.

בספר בית יעקב פירש מה שכתב הב"ש: "עד שיגדלו יש להם יתרון יותר משאר קרוביו", היינו יותר מבניו הגדולים, כי יש להקדים בניו הקטנים לבניו הגדולים. אם בדברי הב"ש יש לדחוק שמה שכתב "שאר קרוביו" כוונתו לקרוביו הקרובים ביותר דהיינו בניו, קשה לדחוק כך בדברי רבנו ירוחם עצמו, שכתב שלקטנים יש יתרון גם על שאר עניי העיר. עו"ק, הב"ש דן ביתרון שיש

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

לקטנים ויכולים דבריו להתפרש כמ"ש הבית יעקב, אך רבנו ירוחם עצמו דן במה שלגדולים אין יתרון "על שאר קרוביו העניים או על שאר עניי העיר", דבר שאין לו לכאורה פשר, כי פשוט שבניו ואפילו הגדולים קודמים לשאר קרוביו.

מכל מקום, לדעת הבית יעקב אין חילוק בשיעור הצדקה בין גדולים לקטנים, וכל דברי רבנו ירוחם לעניין קדימה בלבד נאמרו.

לפי מה שהוכחנו לעיל מחיוב אדם במזונות אביו, שהוא להלכה ככל שיעור צדקה, עולה שכן הדין גם במזונות בניו הקטנים.

ההפלאה (קונטרס אחרון סימן עא סק"ב) למד מדברי רבנו ירוחם הלכה חדשה, שדין הקרוב קרוב קודם הוא כשנותן מדעתו,

"אבל כשצריך להוציא ממנו בכפיה לעניי עיר מחלקין בשוה קרובים ושאר עניי העיר. וכן כשמוציאין ממנו בכפיה בשביל קרובים מחלקין בשוה כל הקרובים ואפי' אחד קרוב יותר מחבירו. אבל בניו הקטנים מוציאין להם לבד קודם לכל הקרובים כיון דאיכא תקנת אושא."

ההפלאה הזכיר שתקנת אושא נתקנה עד שגדלו, כמו שיובא עוד לקמן. החידוש שיש בתקנת אושא הוא שיש להקדים את הבנים הקטנים גם כאשר גובים מאביהם בכפיה. פירוש זה מדוקדק בלשון רבנו ירוחם כמו שכתב ההפלאה, אך חסר בלשון הב"ש. כמו כן, הדין הינו מחודש מאד, ואכן נותר ההפלאה בסוף דבריו בצ"ע, ונראה שדחאו לדינא.

גם לדעת ההפלאה אין חילוק בשיעור מזונות שגובים מדין צדקה בין קטנים לגדולים.

בנתיבות משפט להגר"ח אלגאזי (דף קנב) פירש דברי רבנו ירוחם באופן אחר, ז"ל:

"והעולה על דעתי לומר דאמיד דגבי בניו לא הוי כאמיד דאינשי אחריני, דגבי צדקה לאחרני בעינן אמיד גמור אבל לגבי בניו כל שאינו עני מקרי אמיד לגבי בניו וז"ש רבנו אבל אם הוא אמיד שיש לו כפי הראוי לתת להם ולכך כתב דהאי אמיד לא הוי אלא עד שיגדלו דלאחר שיגדלו אין כופין אותו אלא בדאמיד לאחרני שבניו קודמין וזה שכתב רבנו שנראה שאחר שיגדלו אין כופין אותו אלא כפי שיכפו על שאר קרוביו כלומר דאין כופין אותו אלא בדאמיד בשיעור שיכופו אותו לאחרני אבל אין הכי נמי שהם קודמין לאחרני ואפשר שזהו דעת הרמב"ם והטור גם כן."

בשו"ת הגם שאול (ח"א סימן כ) כתב שלשון השלחן ערוך (אבן העזר סימן עא סעיף א): "צדקה המספקת להם", באה לרבות שחייב האב לתת להם כדי סיפוקם. ואף שחייב צדקה בעלמא הוא "אחד מעשרה בינוני וחומש מצוה מן המוכחר", כמו שכתב הרמב"ם (הלכות מתנות עניים פרק ז הלכה ה), היינו באדם דעלמא, מה שאין כן האב שחובתו לספק צרכיהם אף ביתר מחומש, עכת"ד. ושם כתב שהוא מתקנת אושא. קרובים דבריהם אלו לאלו, אם כי יש מקום לחלק ביניהם.

לנתיבות משפט, מה שכתב רבנו ירוחם במישורים (נתיב כג חלק ה): "שאחר שהם גדולים אין כופין אותו אלא כפי שיכפו אותו על שאר קרוביו העניים או על שאר עניי העיר", פירושו הוא ששיעור החיוב בקטנים הוא גדול יותר, וכל שאינו עני מקרי אמיד לעניין זה.

אפשר שסברה היא, שבניו הקטנים של האדם מוטלים עליו יותר, כי דרך העולם שקשה להם להתפרנס על ידי עצמם. עוד אפשר שפירוש דבריו הוא שמקור דין זה הוא מתקנת אושא, וכמו שכתב בשו"ת הגם שאול.

בשו"ת שופריה דיעקב (חלק א סימן ס) חידש שאמיד חייב במזונות בניו הקטנים דווקא אם יכול לספק כל צורכיהם, ז"ל:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"שהרי מבואר בדברי מרן בא"ה סי' ע"א דאחר שש שנים אין מוציאין מהאב לזון את בניו לא בן ולא בת אלא כשהאב אמיד שיש לו ממון דראוי ליתן צדקה המספקת להם. ומדקדוק דבריו נר' דאם אינו אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן צדקה המספקת להם אעפ"י שהוא אמוד שיש לו קצת אך אינו ממון הראוי ליתן צדקה המספקת להם אלא מעט שאינו מספיק להם אין מוציאין ממנו כלום. אלא מכלימין אותו וכו' ע"ש."

סברתו נראית תמוהה, מדוע לא יוציאו מהאב לפי יכולתו? כן תמה על דבריו בשו"ת הגם שאול (חלק א סימן כ), ז"ל:

"ואחר המח"ר מקדושת כבודו, אינם מתישבים בשכלינו הדל דברי קודשו אלה שאין אפשר לומר כן שאם יוכל ליתן צדקה המספקת להם מוציאין ממנו וכאשר אין ביכולתו לתת להם רק מעט פטור לגמרי אף מן המעט דבר פטור זה לבד שאין השכל סובלו גם אינו כפי הדין, והילך דברי רבינו הרמב"ם ז"ל בהלכות מתנות עניים (פרק ז' הלכה ה') וזה לשונו: בא עני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותנים לו כפי השגת ידו, ע"כ. והדבר מבואר שאף באין ביד הנותן לספק צורכו חובתו לתת כפי השגתו וכ"ש הוא בבנים."

שמא יש ליישב שהרב שופריה דיעקב ס"ל כדעת מהר"ח אלגאזי שחייב אמיד אינו שווה לחיוב צדקה, והאי אמיד אינו חייב בצדקה אלא רק במזונות בניו ובנותיו יתר על שש, ותקנה זו נתקנה רק אם בידו לספק כל צרכם ואם אין בידו לספק כל צרכם חזרנו לדיני צדקה.

כך נראה מהמשך דברי הרב שופריה דיעקב שאפילו אין לו אלא מעט יתר על כדי ספוקו חייב האב, ז"ל:

"ועוד מוכח מדברי מרן ז"ל דאפי' להכלימו דוקא באינו אמוד שיש לו ממון המספיק, אבל יש לו דבר מועט שאינו מספיק. אבל אם ידוע שאין לו ממון הראוי ליתן ממנו כלום ואין לו כ"א די סיפוקו לעצמו אפי' להכלימו אין נזקקין."

בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כ אות ב) בארנו עניין זה, ושם כתבנו שלדעת רש"י (כתובות מט ע"ב ד"ה תא שמע) מכך שלא כפו האמוראים מן הדין לזון בניו ובנותיו הקטנים מעל גיל שש, נלמד שליטתא לתקנת אושא, שלא תיתכן תקנה שאין כופין עליה. בדרכו של רש"י הלכו תוס' רי"ד (ד"ה ת"ש), הר"ן (ד"ה ת"ש), וכן משמעות הראשונים שדנו בחיוב מזונות בנים ובנות שאינם קטני קטנים מדין צדקה בלבד.

אולם הרמב"ם (הלכות אישות פרק יב הלכה יד) כתב:

"כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים."

ובהגהות מיימוניות (אות ט) פירש דברי הרמב"ם שתקנה זו היא תקנת אושא.

הדברים מבוארים גם בבית יוסף (סימן עא סעיף א) שכתב על דברי הטור:

"ומה שכתב ומשש ואילך מצוה לזונם עד שיהיו גדולים – בפרק נערה שנתפתתה, באושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ובנותיו כשהם קטנים, ופירש רש"י כשהם קטנים עד שיביאו שתי שערות."

דברי הבית יוסף הם ממש דברי הגהות מיימוניות, ולפרש בא שתקנת אושא נפסקה להלכה מגיל שש ועד שיביאו שתי שערות. ובשלחן ערוך (אבן העזר סימן עא סעיף א) העתיק את לשון הרמב"ם, וכך מתפרשים דבריו שהאי תקנת חכמים היא תקנת אושא.

כן ביאר הרב זצ"ל בשו"ת עזרת כהן (סימן נז), וז"ל:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"לא רק בתורת צדקה חייב הוא לזון את בניו הקטנים, גם כשהם מבני שש ומעלה, אלא מתקנת אושא כדאמר' בגמ' כתובות (מט, ב), ולשון השלחן ערוך הוא בסימן ע"א ס"א שזנן בתקנת חכמים גם כשהם למעלה מבני שש, ואע"פ שהגר"א בביאוריו תמה על הלשון של השלחן ערוך, שכתב ע"ז שהוא מתקנת חכמים וסיים בצ"ע שם בסק"ב וכוונתו ז"ל היא משום דבמסקנא שם מסקינן דכפו ליה אסיתא בציבורא ואין כופין אותו, נראה דאין זה מתקנת חכמים אלא מצוה בעלמא, אבל לא רק מחובת צדקה כי אם יותר מזה, שהרי סוף סוף מכלימין אותו על זה."

כן מצאתי בפד"ר (חלק ז עמוד 152) מפי כתבו של הגר"ח ג' צימבליסט שליט"א שביאר דברי מהר"ח אלגאזי מדין תקנת אושא.

אמנם דוק, שאין הכרח שתקנת אושא עניינה לחדש שגם מי שאינו אמיד חייב במזונות בניו. עיין בשו"ת נבחר מכסף (אבן העזר סימן עו) שכתב שמתקנת אושא:

"מי שהוא אמוד זן בניו קטנים עד שיגדלו הוא אפילו כשיש לבנים ההם נכסים שנפלו להם מבית אבי אמם או ממקום אחר ואינם עניים מכל מקום אביהם זן אותם עד שיגדלו."

הפרישה (סק"א) כתב שתקנת אושא היתה להכלימו אם לא ירצה לזון בניו שלמעלה מגיל שש, וכ"כ בעזרת כהן שם. בשו"ת מהרשד"ם (יורה דעה סימן קסו), מובא לקמן, ביאר את שיטת הרמב"ם שתקנת אושא נתקנה מגיל שש ואילך ועד י"ג, ועניינה להכלימו בלא אמיד ולכופו בשוטים אם הוא אמיד. וכתב שם שאף שגם מגיל י"ג חייב האב בצדקה כלפי בניו, חיוב זה הוא כחיובו כלפי כל אדם, ויכול לומר להם שיפרנסו את עצמם כל שאפשר להם לעשות כן, אך מגיל שש עד י"ג תקנו חכמים באושא שכופין את אביהם מדין צדקה ואינו יכול לומר להם שיפרנסו עצמם, אף שגם לתקנת אושא אם יש לבנים נכסים פטור האב לזונם מדין צדקה. ע"ע מקורות נוספים בעניין זה בפד"ר (שם) מפי כתבו של הגר"ח ג' צימבליסט שליט"א.

והנה בסוף דבריו כתב מהר"ח אלגאזי בנתיבות משפט: "ואפשר שזהו דעת הרמב"ם והטור גם כן".

לא פירש מהר"ח אלגאזי מהו ספקו. יתכן שספקו הוא משום שניתן לבאר תקנת אושא שלא על פי דרכו, וכפי שהובאו לעיל אופנים אחרים.

לענ"ד דעת מר"ן היא שלא כמ"ש מהר"ח אלגאזי, אי משום דלא ס"ל כרבנו ירוחם אי משום שמפרשו על דרך אחרת.

לעיל אות ו' כתבנו כי דעת מר"ן והחוננים עליו היא שהבן חייב לזון את אביו מדין צדקה אם אין לאב. שיעור חיוב הבן הוא ככל מצות צדקה, וכן יש לנקוט להלכה, ומכל מקום דעת מר"ן בעניין זה ברורה.

באות ח' הבאנו דברי מר"ן בבית יוסף (יו"ד רנא סעי' ג) שכתב ש"גדולים" אלו אליבא דאמת "קטנים" הם, ומה שנזכרו בלשון גדולים הוא משום שהם גדולים מקטני קטנים. על כך כתב הרמ"א שאביו ואמו קודמים לבניו, ואם כן מוכח ששיעור הצדקה בו מחויב אדם למזונות בניו הוא ככל מצות צדקה.

אף אם נאמר שדעת מר"ן היא דלא כרמ"א בעניין קדימת האב לבנים, יש להוכיח ששיעור המזונות שווה הוא מדברי הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"י הט"ז), ז"ל:

"הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים שאינו חייב במזונותיהן כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבוזות, וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו הרי זה בכלל הצדקה, וצדקה גדולה היא שהקרוב קודם."

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

לשון מר"ן (יו"ד סי' רנא סעי' ג) מועתקת כמעט אות באות מהרמב"ם הנ"ל ומתפרשת כך. כאמור לעיל, "גדולים" אלו הם "קטנים", הגדולים מקטני קטנים ומוכח שדינם שווה.

הרי לנו מדברי כל הפוסקים שבית ישראל כולו נשען עליהם שאין הבדל בין גדולים וקטנים, וביחס לכולם נאמר הדין שיש להקדים אביו ואמו לבניו ובנותיו, ועל כרחך שכשם שבאביו ואמו שיעור המזונות מדין צדקה שווה לשיעור צדקה כלפי כל אדם, ה"ה בבניו ובנותיו.

כך הקשה על דברי הנתיבות משפט בספר מחנה אפרים (הלכות צדקה סימן א), ז"ל:

"והבעל נתיבות משפט דף קנ"ב פירש דאירי בשאינו אמיד אלא שאינו עני יע"ש. ואינו נראה לע"ד דכיון דגבי בניו הקטנים אין יורדין לנכסיו אלא משום חיובא דצדקה אינו אלא כדי מה שראוי לתת מנכסיו לצדקה כמ"ש הב"י ב"ד סי' ר"מ גבי חיוב לזון את אביו מתורת צדקה יע"ש וא"כ ליכא לפלוגי בין אמיד דהכא לאמיד דצדקה."

ע"ע בשו"ת מהרשד"ם (חלק יורה דעה סימן קסו) שהביא מי שאמר כדברי מהר"ח אלגאזי ודחאו, ופירש שהחילוק שיש בין קטנים לגדולים הוא, שקטנים חייב לזונם,

"לא מן הדין אלא מתקנת אושא ואין כופין אותו אלא בדברים וה"מ דלא אמיד אבל אי אמיד דהוי עשיר כופין אותו אפי' בשוטיין או מוציאין ממנו בעל כרחו שיורדין לנכסיו בפניו לדעת הרמב"ם ז"ל."

לעומת זאת, גדולים יכולים לבקש פרנסתם וכל עוד שיכולים לפרנס עצמם אין האב חייב לזונם מדין צדקה.

ע"ע כנסת הגדולה (הגה"ט סימן עא אות ה) שדחה פירוש בעל נתיבות משפט ברכנו ירוחם, ופירשו על פי דרכו של המהרשד"ם.

והנה בסוף דבריו בהל' אישות (פרק יב הט"ו) כתב הרמב"ם שמוציאים מהאב "צדקה המספקת להן", וכן היא לשון מר"ן (סימן עא סעיף א).

בשו"ת הגם שאול (שם) דן בלשון "צדקה המספקת להם", וביאר כי:

"חובת האב לספק צורכיהם המצטרך כפי יכולתו אף ביותר מהנהו שעורי של צדקה האמורים בדברי רבינו בהלכות מתנות עניים, ועל זה כיוונו רבותינו במאמרם 'צדקה המספקת להם' לשלול הנהו שיעורי האמורים בתורת הצדקה, כי בבנים אף שמתורת צדקה חייבוהו רז"ל, בתוספת חובה אתמר בהספקת מחייתם כי אין להם על מי להשען מצדקתם של אחרים, כי כולם פטורים מהם כמ"ש וד"ק."

נראה לכאורה שמפרש שצריך לזון את בניו הקטנים יותר משיעור די מחסורם, שהוא שיעור צדקה לשאר אינשי. לאמור לעיל, נראה שאין הכרח לפרש כך. יש לומר שכוונת הרמב"ם ומר"ן ללמד שחייב אדם לזון את בניו בעצמו די מחסורם אשר יחסר להם, ואינו יכול לומר שיזונם כעני שבישראל ושאר אינשי שלימו את מזונותיהם די צרכם, אך כל זה אם הוא אמיד ולפי שיעור חיובו בצדקה דעלמא.

הדרך לנדרון דידן, נראה שיש להוכיח שדעת מר"ן היא דלא כמהר"ח אלגאזי, וכמ"ש המחנה אפרים, ומה שחייב האב במזונות בניו מדין צדקה הוא כפי שיעור חיובו בצדקה, ואין בזה שיעור גדול יותר לא לבניו הקטנים ולא לבניו הגדולים. כן ראיתי שפירש דברי מר"ן בספר תורות אמת (סימן פב סעיף ז).

האם מנהג בתי הדין הוא כדעת מהר"ח אלגאזי

בספר קובץ תשובות לגרי"ש אלישיב זצ"ל (ח"א סימן קסח) הביא דברי מהר"ח אלגאזי.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מקור הדברים בפד"ר (חלק ה עמוד 302) שם נדון חיובו של חרש-אלם שפסקו לחייבו במזונות בסכום שהוא כשליש מהכנסותיו. הגרי"ש אלישיב זצ"ל צידד שיש לחייב חרש-אלם במזונות מדין צדקה גם בילדים יתרים מגיל שש. בהמשך לכך הביא דברי מהר"ח אלגאזי בנתיבות משפט.

כידוע, הגרי"ש אלישיב זצ"ל ס"ל שלתקנת הרבנות הראשית תוקף משפטי גמור. ביאר עניין זה ידי"נ הגאון רבי ישי בוכריס בפסק דינו הנ"ל.

מה שלא הזכיר הגרי"ש אלישיב זצ"ל בדבריו את תקנת הרבנות הראשית הוא משום חידוש, שחרש חייב במזונות מדין צדקה בלבד ופטור מתקנת מזונות, וה"ה מתקנת הרבנות הראשית, וזו הסיבה שדן בכל פס"ד זה מדין צדקה בלבד. זו גם הסיבה שנזקק לדברי מהר"ח אלגאזי.

פשטות הדברים נראים שנקט לדינא כדעת מהר"ח אלגאזי, וכך הובא בתמצית פסק הדין, שכל הנראה נכתב על ידי עורך פד"ר ה'. אולם, אם כך חסר מפסק דין זה עניין מהותי, שהרי כל דברי המהר"ח אלגאזי הם דווקא עד גיל י"ג לזכר וי"ב לנקבה, שכן בא לבאר דברי רבנו ירוחם במישרים (נתיב כג חלק ה) שם כתב: "ומכל זה נראה שאחר שהם גדולים אין כופין אותו אלא כפי שיכפו אותו על שאר קרוביו העניים או על שאר עניי העיר". וביאר מהר"ח אלגאזי: "דהאי אמיד לא הוי אלא עד שיגדלו ולאחר שיגדלו אין כופין אותו אלא בדאמיד לאחרני". משפט זה אמנם לא הובא בדברי הגרי"ש אלישיב זצ"ל, אך כך הוא במקור הדברים, וקשה שחילוק זה לא בא זכרו בדבריו אף שפשוט הוא.

עוד קשה הרי מהר"ח אלגאזי עצמו כתב בסוף דבריו: "ואפשר שזהו דעת הרמב"ם והטור גם כן", הביא דבריו אלו הגרי"ש אלישיב זצ"ל בפסק דינו. אם בעל השמועה עצמו מספק ליה אם זו דעת מר"ן, כיצד ניתן לנקוט כוונתה בפשטות.

לכן נראה שאפשר שעיקר דברי הגרי"ש אלישיב זצ"ל מוסבים על דעת הר"ן שהזכיר שם, שבשוטה יורדים לנכסיו אף בלא אמיד.

הזכרת מהר"ח אלגאזי בפסקי דין אחרים

נראה שדברי מהר"ח אלגאזי כמעט לא הובאו בפסקי דין אחרים, זולתי בדברי הגרש"ב ורנר זצ"ל שיובאו לקמן.

בספר לב שומע לשלמה (ח"א סימן יג) וכן בפד"ר חלק כ (עמוד 23) דן בגדרי תקנת אושא. כפי שהובא לעיל, הביא את ההסברים השונים לנפקא מינה שיש בתקנת אושא, ובתוכם דברי המהר"ח אלגאזי, תוך שציין שהמחנה אפרים ומהרשד"ם חולקים.

על דרך זו כתב הגר"ח צימבליסט בפד"ר חלק ז (עמוד 156), שם הביא את הדעות השונות באשר לנפק"מ שיש בתקנת אושא לקטנים עד שיגדלו, ואחת מהדעות שהביא היא דעת מהר"ח אלגאזי.

דעת בעל משפטי שמואל

בפד"ר חלק ז (עמוד 149) כתב אגב אורחא כדעת מהר"ח אלגאזי בלא שהזכירו בשמו. בפד"ר חלק י (עמוד 165) הביא בסוגריים בקצרה את שיטת מהר"ח אלגאזי, והפנה לדבריו בספר התורה והמדינה ח"ז. בהתורה והמדינה (ח"ז עמוד קלח) אכן הכריע כדעת מהר"ח אלגאזי, אך נחלק עליו עורך התורה והמדינה, הלא הוא מו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל, וכתב שגם לדעת הרמב"ם ומר"ן חיוב צדקה לפי תקנת אושא הוא ככל חיוב צדקה, וכן הוכיח גם מקדימת האב לבנים, וכמו שכתב המחנה אפרים.

בספר משפטי שמואל (סימן ד) דן בפירוש דברי רבנו ירוחם והביא השיטות השונות, בכללן שיטת מהר"ח אלגאזי, וביאר דבריו מדין תקנת אושא כדלעיל.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

אמנם עוד כתב שם שאביו ואמו קודמים לבניו מעל גיל שש, מה שהוא לכאורה סתירה מיניה וביה. נראה שכשבאו הדברים לכלל חקיקה על דפי ספרו לא פסק בהחלט כעת מהר"ח אלגאזי.

דומני כי ממקורות מועטים אלו לא ניתן לומר שמנהג בתי הדין כדעת מהר"ח אלגאזי, ופשטות הדברים היא כמו שכתב מו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל, שדבריו הם ביאור אחד מני כמה בדעת רבנו ירוחם.

באוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לארץ ישראל (חלק א עמוד יז) כתבו הרבנים הראשיים לישראל הגרי"א הרצוג, הגר"צמ"ח עוזיאל והגר"י קלמס זלה"ה, ז"ל:

"גם הנימוק השני של פסה"ד המעורער, שהילדה ג' מתקרבת כבר לגיל של שש שנים ואז האב חייב בפרנסתה מדין צדקה בתנאי שהוא אמיד, אינו מבוסס. כי אפילו לפי הדין, שחייב האב במזונות ילדיו בגיל למעלה משש הוא מדין צדקה, הרי כל בתי - הדין בארץ נוהגים לדון סתם אדם בדין אמיד לגבי מזונות ילדים, ומחייבים וכופים אותו לדאוג לכל צרכיהם."

בספר אוצר הפוסקים (סימן עא סק"ח אות ב) הוסמך פסק דין זה לדברי רבנו ירוחם הנ"ל.

לענ"ד מפס"ד זה עולה דלא כמהר"ח אלגאזי. כוונתם הייתה שסתם אדם אמיד הוא, אך גדר אמידותו הוא ככל חיוב צדקה. כך עולה מהמשך דבריהם, ז"ל:

"נוסף לכך, אין ספק בנידון דין שאבי הנתבע הוא איש אמיד, והוא כסבא, דהיינו כאחד מהקרובים ביותר, חייב מדין צדקה לפרנס את נכדתו, ויש כח בידי ביה"ד לכוף אותו על כך. ואם אין ביה"ד יכול להשתמש בכח זה כלפי הסבא במשפט שלפניו, הוא יכול לעשות זאת לפחות לגבי הבן, שעובד אצל אביו וחי אתו במשק - בית משותף. ואם הנתבע ויתר לגבי אביו על משכורתו כעובד עד הנה, אז הוא ידרוש עכשיו משכורת מתאימה, שתאפשר לו למלא את חובתו לגבי בתו."

אין חילוק בין אמידות האב-הסב לאמידות הבן, דא ודא אחת היא, והמנהג הוא רק לדון סתם אדם כאמיד.

לקמן יתבאר עוד טעם המנהג.

בספר תחוקה לישראל על פי התורה ח"ג הובאו דברי רבותינו הרבנים הראשיים לישראל מתקני התקנה של העלאת גיל המזונות. עיון בדבריהם מעלה כי ס"ל דלא כמהר"ח אלגאזי, ונקטו ששיעור החיוב קודם התקנה במזונות קטנים הוא ככל שיעור חיוב צדקה.

דברי הראש"ל הגר"צמ"ח עוזיאל זצ"ל הובאו שם (עמוד 135).

הראש"ל נקט שם שחיוב קטנים במזונות עד שיגדלו הוא מתקנת אושא, ודן בחילוק שבין קטנים לגדולים, ונקט כדעת הדרישה והכנה"ג, ז"ל:

"בחובת האב במזונות בניו ובנותיו נאמרו שתי דרגות א' קטני קטנים והיינו עד שש שבהם כופין את האב בממונו לזונם ב' קטנים עד בגרותם שחייב במזונותיהם מתקנת אושא הלכך אין כופין אותם בממונם אלא מכלימין אותם בדברים וכן פסקו כל הפוסקים עיין שו"ע אה"ע סי' ע"א אולם הדרישה הקשה ממ"ש מרן ז"ל דכופין את האב לזון את העני גם כשהוא גדול יו"ד סי' רנ"א סעיף ד' ותירץ דודאי אם ידוע שהבן או קרוביו אינם יכולים להתפרנס ממעשה ידיהם צריכים לזונם מנכסי אביהם עד שיגדלו שלא ימותו ברעב מה שאין כן לאחר שיגדלו יכול האב לומר שיתפרנסו ממעשה ידיהם או ישאלו על הפתחים אבל אם ידוע שאי אפשר להם להתפרנס בשום צד על זה קאמר התם שהאב מחוייב לזונם יותר מכל שאר העשירים שם ס"ק א' וכ"כ הכנה"ג סי' ע"א הגה ט"ו ס"ק ה' בשם מהרשד"ם ח"ד סי' קסו מזה יוצא לדין שבזמן הזה שאין הילדים יכולים להתפרנס בילדותם אפילו בקושי ולא עוד שאינם

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

רשאים בכך מצד הצבור כולו הואיל וילדים כאלה שהם מחוסרי תלמוד תורה מדע ותרבות נעשים מושחתים בעצמם ומשחיתים את הצבור כולו והואיל בזמן הזה יש הכרח חיוני ללמד את הבנים עד י"ב או ט"ו שנה כדי להכשירם לעבודה איזו שהיא ולהיות בחברת הצבור לכן הרי זה כמי שאין לו במה להתפרנס ממקום אחר בשום אופן וחייב האב לזונם עד גיל בגרות שיוכלו להתפרנס מעבודתם על יסוד זה מצאנו מן הדין והיושר ולתקנת הצבור והישוב ושלום הבית לקבוע מעתה והלאה לחייב את האבות במזונות ופרנסה וחנוך בניהם ובנותיהם עדי הגיעם לגיל של חמש עשרה."

מלבד מה שתוכן דברי הראש"ל זצ"ל מלמד שאין חילוק בין שיעור המזונות בין קטנים לגדולים, מלמד כך ציונו לדברי הכנסת הגדולה (הגהות טור אבן העזר סימן עא אות ה), שם הביא שיטה כעין מהר"ח אלגאזי וכתב שמהרשד"ם דחאה, והביא דברי מהרשד"ם עצמו שתי' כאמור בדברי הראש"ל זצ"ל.

בסוף דבריו כתב הכנה"ג, ז"ל:

"במישרים נתיב כ"ג ח"ה במזון הבנים בפ"י כתב בלשון הזה, אבל אם הוא אמיד כופין אותו לזונם עד שיהיו גדולים, ומכל זה נראה שאחר שהם גדולים אין כופין אותו אלא כפי שיכפו אותו על שאר קרוביו העניים או על שאר עניי העיר. ע"כ. ופיר' דבריו כפי מה שיכפו אותו על שאר העניים דהיינו כשאין להם תקומה אלא להתפרנס מן הצדקה, והן הן דברי הרשד"ם."

הראת לדעת שפירש דברי רבנו ירוחם דלא כמהר"ח אלגאזי.

הרב הראשי לישראל הגרי"א הרצוג זצ"ל העיר שם על דברי הראש"ל (מעמוד 140) אך לא חלק עליו עקרונית. יתר על כן כתב שם (עמוד 150):

"שהרי הבסיס של דין צדקה הוא ההערכה כמה היו מוציאים מאדם זר לעניים ובודאי שמאדם שמרויח רק עשר לא"י לחודש לא היו מוציאים ממנו לצדקה שלש לא"י ולא היו אומרים לו בין כך ובין כך אתה חייב שלש לא"י לצדקה לחודש."

דבריו מפורשים דלא כמהר"ח אלגאזי.

בהמשך דבריו כתב הגרי"א הרצוג זצ"ל:

"שלא הרי הימים האלה כימי חז"ל שאז היתה העניות גדולה מאד [...] בימינו ברובא דרובא בנוגע לסכום המצומצם שקוצבים לפרנסת הבנים האב הוא בבחינת אמיד לגבי האבות בימי חז"ל ובימי הפוסקים ז"ל וע"כ על רובם חלה חובת המזונות מדין הצדקה אלא שהממשלה אינה נזקקת לתביעה מסוג זה אבל אם עשינו את זה בתורת תקנה חזרה חובה זו לתורת האב כלפי בניו."

דוק ששתי מטרות היו לתקנת הרבנות הראשית.

למסקנה נראה שמעיקר הדין חייב האב במזונות ילדיו מגיל שש ואילך מדין צדקה, ושיעור הממון שיחויב להוציא שווה לשיעור שחייב בו מדין צדקה, ולא נקטו שאר פוסקים כדעת מהר"ח אלגאזי לא מן הדין ולא מן המנהג.

דעת מהר"ם מרוטנבורג

מר"ן בבית יוסף (יורה דעה סימן רמ) הביא דברי מהר"ם מרוטנבורג בענין חובת הבנים לזון את אביהם, שלכאורה נראה מהם שכל שאינו מחזר על הפתחים הריהו בכלל אמיד, ז"ל:

"כתוב בתשובות הגהות מיימון דשייכי להלכות ממרים (סי' טו) דאם יש לו בנים הרבה כל מי מהם שנכוף לזונו ולא יוכל להסתפק ויצטרך לחזר על הפתחים אין לכופו אלא אותם שלא יצטרכו כדמשמע לשון אמיד כלומר

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

אומדין אותו שיכול לעשות יציאה זו משלו וכיון דיש לו בנים שיכולים לפרנסו בלא סיכוב תבא מארה לבנים שיש להם משלהם לפרנסו ויגרמו לו לחזור על הפתחים כדאמרין פרק קמא דקידושין (לב). תבא מארה וכו'."

לכאורה יש ללמוד מדבריו לנידו"ד שאמיד הוא זה שלא הגיע עד כדי כך שיחזור על הפתחים משום שגבו ממנו למזונות בניו ובנותיו הגדולים. שיעור זה הוא רחב יותר אפילו ממ"ש מהר"ח אלגאזי.

אולם, בעיון במקור הדברים בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס קרימונה סימן קצח) לא נראה כך, ז"ל:

"ואשר שאלתם על שלשה אחין והאחד אין לו כלום אך מה שמשכר בלימוד, והשיני יש לו ארבעה עשר זקוקים, והשלישי אינו כאן והוא עשיר, ויש להם אם זקינה ענייה ותובעת פרנסה [...] נ"ל דכל מי מבניה שאינו יכול להספיק לזונה אין לכופו שיפרנסנה ויחזור על הפתחים, אלא כופין אותן שיכולים להספיק, כדמשמע לשון אמיד, כלומר אומדין אותו שיכול לעשות יציאה משלו."

נראה שדינא קאמר. אין כופין אותו שיצטרך לחזור על הפתחים כי הדין נותן לכפות דווקא אמיד. עי' מה שהאריך בפירוש דברי מהר"ם מרוטנבורג בספר זרע אמת (ח"ב יו"ד סימן קב).

י. גביה מדין צדקה יתר על מעשר וחומש

בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כ אות יג) כתבנו שמצאנו בדברי הפוסקים ארבע סברות שמכוחן יש לחייב אב במזונות ילדיו אף יתר על חומש נכסיו:

א. חיוב צדקה מכח תקנת אושא הוא לתת להם כדי סיפוקם, אף כשיתר על חומש מנכסיו, עד שיגיעו לגיל י"ג – כ"כ בשו"ת הגם שאול (ח"א סימן כ), והוא על דרך מהר"ח אלגאזי שהובא לעיל. נראה שסברה זו אין בה די בפני עצמה, ורק לצירוף נאמרה.

ב. בקיימו עניים לפניו לא נאמר דין המבזבז וחייב מדינא לתת חומש לצדקה – כ"כ בספר אהבת חסד (חלק ב פרק יט אות ד), ז"ל:

"י"א דמה שאמרו דחומש הוא מדה יפה ה"מ בשלא נודע לו שיש בעיר עניים התאבים ללחם או ערומים שצריכים לכסות אבל כשודע שיש בעיר אלמנות ויתומים וכה"ג אנשים מצוקים כאלו שאין לאל ידם להושיע את עצמם מחויב מדינא להפריש עד חומש נכסיו וכן משמע מדברי הגר"א שדעתו כן וה"מ כשידו משגת ליתן שיעור זה אבל אין מחויב לדחוק את עצמו לזה רק מצד מצוה."

בהגהה שם כתב שמקור הדברים מפירוש המשנה לרמב"ם ריש פאה, ושהרמב"ם למד דבריו מהירושלמי ריש פאה שבקיימו עניים לפניו חייב מדינא לתת חומש. אמנם למסקנה כתב שם:

"וצע"ג בכל זה למעשה אבל דעת הרמב"ם בפ"י המשנה והגר"א מבואר בהדיא להחמיר ועפ"ז כתבנו דברינו שבפנים."

עיי"ש שנותר בספק אם דעת מר"ן כרמב"ם וכגר"א. ועי' ברכי יוסף (סימן רמט סק"ב) שנקט שמר"ן ס"ל דלא כרמב"ם.

מ"מ מטעם זה אין להוציא יותר מחומש.

ג. כשלא יפרנסום אחרים לא נאמר דין המבזבז – כ"כ בשו"ת משפטי שמואל (סימן י אות ה) מסברת עצמו. דומה שגם סברה זו בפני עצמה אין בה די.

ד. בבניו ובנותיו וקרוביו לא נאמר דין זה – כ"כ הרחיד"א בברכי יוסף (אות ג):

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"משום שאמרו ז"ל הזן בניו ובנותיו צדקה וכיוצא, וא"כ הרוב חצי הוצאת האדם ויותר עם בניו, גידולן ולימודן וטיפולן ועם עניים קרוביו [...] לא נאמרו השיעורין הללו, דודאי עם בניו וקרוביו וכיוצא מוציא יותר ויותר ממעשר."

אולם נראה שלא מדינא אמר הברכ"י דבריו, ז"ל שם (אות ח) :

"וכבר בעניותינו כ' לעיל אות ג' דנראה דמהאי טעמא הקלו העולם במעשר כספים, דסברי ודאי דזן בניו יתר על שש וכיוצא היא צדקה ממש, וקים להו דמוציאין טפי ממעשר. ואף על גב דיש פנים הנראין לזה, וכדעת מהר"ח בן עטר ז"ל, דצדקה ודאי היא, והוא קצת סמוך למנהג העולם, ודלא כמ"ש הרב חוות יאיר שם, מ"מ משתי טענות אחרות לאו שפיר עבדי. חדא, דהן לו יהי כדבריהם דבזה מוציאים טפי ממעשר, מ"מ יש מצוה וסוד בהפרשת המעשר, וכל שבידו [הוא] - להפרישו [בידו], ואח"כ [להוציא] בזה, וצריך לדקדק בדבר להפרישו ולדקדק בחשבון, כמ"ש בתשובה כ"י הנו'. ותו, דכתבו הפוסקים דכל מצוה שלא היה יכולת בידו ולא היה מקיים המצוה עושה אותה ממעות מעשר, והכא בזן בניו ואביזריהו הוא דבר מוכרח לעשותו, אי מצד אהבתו וכרחם אב, ואי מצד אם הבנים באשתו אמרו, דכרוכין אחריה והיא מעכבת לשלחם על פני חוץ, ואי מצד שיחת הבריות ולעזה עליו מדינה."

הרי לנו שאין החיוב מעיקר הדין לפרנסם יתר על דין צדקה.

אם כן, אם מטעמים אלו באנו לחייב, נראה שלא מצאנו ידינו ורגלינו.

נראה שטעם נוסף יש, ולפיו נכון לחייב אף יותר מחומש.

לעיל אות ג' כתבנו שדין "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" אינו הלכתא בלא טעמא. הראשונים בארו שטעם הדין הוא משום שמא יעני ויצטרך לבריות. כ"כ הראב"ד והרשב"א (ב"ק ט ע"ב), הר"ן (סוכה טז ע"א בדפי הרי"ף), והריב"ש (סימן שפז).

אליבא דאמת, גם למסקנה מצוה אחת חשובה כל ממונו, ומה שאין צריך לבזבז הון רב אינו משום שהמצוה שווה פחות מהון רב, אלא משום החשש שיעני והעני כמת הוא.

לכן, אם ימצא אופן בו יתן האדם יותר מחומש ממונו ולא יהא חשש שמא יעני ויצטרך לבריות, יתחייב לבזבז גם יותר מחומש.

לעיל אות ב' הבאנו שעל דרך זו כתב הבאור הלכה (סימן תרנו ד"ה אפילו) שאדם שמתפרנס ממלאכתו ויש לו חמישה סלעים פנויים חייב להוציאם על קיום מצות פדיון הבן, כי לא תגרע פרנסתו בחסרון אותם חמישה סלעים.

בספר אהבת חסד (ח"ב פרק כ אות ג) הביא אופן דומה, באדם

"שיש לו איזה מלאכה או עסק קבוע שמשתכר בה כדי מחיתו כל שבוע ויותר מעט מותר לו לפזר היותר לצדקה אף שהוא עולה יותר מחומש לפי ערך."

טעם הדין שווה משום שאין חשש שיעני אם יתן תוספת זו לצדקה. מה שכתב האהבת חסד "מותר", היינו מותר ולכן חייב, כמבואר בהגה על הגליון. והנה בראיית הבה"ל ואהבת חסד יש לעיין, אך דבריהם מסתברים מאד דזיל בתר טעמא.

לעיל הבאנו דבר החיד"א בברכ"י כי דרכו של עולם היא שמוציא אדם על ילדיו יתר על חומש. כך עולה ממ"ש הט"ז (יו"ד רמט סק"א) שאין אדם רשאי לזון את בניו הקטנים ממעות מעשר משום שאינו יכול לפטור עצמו מחיוב מעשר במה שהיה עושה בדרך הטבע גם בלא מצות צדקה, וע"ע בשו"ת יחזה דעת (חלק ג סימן עו).

והנה, אם יהא אב שזו דרכו וכעת ירצה לפחות ממה שהורגל, הרי לא תיגרע פרנסתו בכך, ויש לחייבו על דרך מה שכתב באהבת חסד.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

אולם סברה זו לא תעלה מזור תמיד, שכן רחוק הוא שאב שאינו פרוד מאשתו יתבע תביעת מזונות. תביעת המזונות באה ברוב ככל המקרים עם הגירושין או סמוך להם. הגירושין גורמים לעליה בהוצאות המוטלות על האב, שכן מעתה עליו להוציא הוצאות על מדורו והחזקת מדורו שלא היו לו קודם. נמצא שאכן ניתן לחייבו, אך יש להפחית את הוצאותיו שנוספו לו.

על דרך משל, נאמר שאב המשתכר כ-10,000 ₪, שהם השכר הממוצע במשק, ומוציא כל סכום זה על פרנסתו ופרנסת ילדיו, יוסיף להוציא סכום זה אך ממזונות הילדים ייגרע הסכום שנוקק לו לפרנסתו.

יש להאריך בזה עוד כהנה וכהנה. לקמן יתבאר מה טעם האריכות, הרי משנתקנה תקנת הרבנות הראשית אין ספק שחייב האב במזונות בניו ובנותיו גם אם אינו אמיד.

יא. היקף הגביה מהאב למזונות קטני קטנים

האב חייב מן הדין במזונות בניו ובנותיו עד גיל שש כאמור בגמרא כתובות (דף סה ע"ב):

"דרש רבי עולא רבה אפיתחא דבי נשיאה אף על פי שאמרו אין אדם זן את בניו ובנותיו כשהן קטנים אבל זן קטני קטנים עד כמה עד בן שש."

חיוב זה הוא גם אם אינו אמיד, שכן אם אמיד הוא חייב לזונם גם מעל גיל שש, כפי שאמרה הגמרא כתובות (דף מט ע"ב).

כ"כ רש"י במהדור"ק לכתובות, הביא דבריו שטמ"ק (כתובות סה ע"ב ד"ה אעפ"י), ר' יונה (שטמ"ק שם ד"ה וז"ל), הריטב"א (ד"ה אבל), הרמב"ם (הל' אישות פ"ב הי"ד), ומר"ן (אה"ע סימן ע"א סעיף א).

לא התבאר מהו שיעור הממון שמחויב בו האב, ומהו היקף הגביה ממנו. פשוט שמחויב יתר על דין צדקה, שכן מדין צדקה מחויב גם לזון את בניו הקטנים, כמו שאמרה הגמרא כתובות (דף מט ע"ב).

בעניין מזונות בניו ובנותיו הקטנים נאמרו שני דינים בגמרא בכתובות (שם) – הכלמתו של האב כשאינו אמיד, וכפייתו מדין צדקה כשהוא אמיד. ז"ל הגמרא:

"כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה אמר להו יארוך ילדה ואבני מתא שדיא כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא אמר להו כפו ליה אסיתא בצבורא וליקום ולימא עורבא בעי בניה וההוא גברא לא בעי בניה ועורבא בעי בניה והכתיב לבני עורב אשר יקראו לא קשיא הא בחיורי הא באוכמי כי הוה אתי לקמיה דרבא אמר ליה ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה ולא אמרן אלא דלא אמיד אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה."

יש להוכיח מדברי הגמרא שגם מי שאינו אמיד חייב מדינא במזונות בניו ובנותיו קטני קטנים. לא התפרש להדיא בגמרא מהו השיעור שהאדם מחויב להוציא מממונו, ולא שמענו במפורש אלא שגם מי שאינו אמיד לעניין זה שיגבו ממנו צדקה מחויב לזון את בניו ובנותיו קטני קטנים.

שיעור חיוב האדם בצדקה הוא פחות מחומש ואף פחות ממעשר. לעיל באות א' הבאנו כמה וכמה מקורות שאין אדם חייב לבזבז אפילו חומש ממנו לשם קיום מצות עשה, ואפילו מצות עשה עוברת ובכלל זאת מצות צדקה.

באות ג' כתבנו שנחלקו מהו השיעור שחייב אדם להוציא על מצוות. רבנו ירוחם, כפי שהבינוהו הפוסקים, כתב שחייב להוציא מעשר ממנו. בדעת מר"ן נחלקו: הבה"ל כתב שיתכן שחייב להוציא עד חומש, לעומת זאת בשו"ת חוות יאיר ובשו"ת אגרות משה כתב שאינו חייב להוציא אפילו מעשר כי גרע מצדקה. במצות צדקה עצמה יש מחלוקת אם מעשר כספים הוא חובה או מנהג ישראל.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

על אף זאת יש להוכיח כי חייב אדם להוציא למזונות בניו קטני קטנים יתר על חומש.

ז"ל הרמב"ם בהלכות מתנות עניים (פרק ז הלכה ה):

"בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת ידו וכמה עד חמישית נכסיו מצוה מן המוכחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכאן עין רעה."

כן פסק מר"ן (יו"ד סימן רמט סעיף א), ז"ל:

"שיעור נתינתה, אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המוכחר; ואחד מעשרה, מדה בינונית; פחות מכאן, עין רעה."

גם אם נאמר שמעשר כספים אינו מן הדין, הריהו מדה בינונית כמ"ש הרמב"ם ומר"ן, ואין כל סברה לומר שחייב מזונות קטני קטנים יהיה רק לפי מדה בינונית.

מסתבר מאוד שיש לומר כעין זה גם בעניין חומש. לעניין צדקה, חומש הוא עין טובה, וקשה לומר שהחייב הנוסף שיש במזונות קטני קטנים הוא רק להשוות כל אדם לבעל עין טובה בצדקה. לכן נראה שיש להוכיח שלמזונות קטני קטנים חייב אדם גם ביתר מחומש נכסיו.

עוד יש להוכיח מדין ההכלמה. כאמור, בגמרא כתובות (דף מט ב) האמוראים הכלימו את מי שלא זן את בניו הקטנים. יש להוכיח מכאן שכל מי שדינו שיש להכלימו בקטנים יש להוציא ממנו ממון בקטני קטנים, שהרי זו הנפק"מ ביניהם.

על רבא אמרו: "כי הוה אתי לקמיה דרבא אמר ליה נחא לך דמיתזני בניך מצדקה". דומה שאין כל ספק שגם מי שהפריש מעשר כספים יש לומר זאת עליו.

מסתבר שגם אם הפריש חומש יאמרו זאת עליו. טעם הדבר, לעיל אות ג' הבאנו דעת הראב"ד (ב"ק ט ע"ב) שכתב שהטעם שהמבזז אל יבזבז יותר מחומש הוא: "שמא יעני ויפיל עצמו על הצבור". היעלה על הדעת שמכח "שמא" זה יזדקקו בניו לצדקה? ועוד, עיקר טעמו של הראב"ד הוא מה שאמרו חכמים: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות והעני כמיתה הוא". מסתבר מאוד שחשש זה שמא יזדקק האב לבריות אינו סיבה מספקת להטיל בניו על הציבור שיזדקקו לצדקה.

עוד שם בגמרא:

"כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה אמר להו יארווד ילדה ואבני מתא שדיא כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא אמר להו כפו ליה אסיתא בצבורא וליקום ולימא עורבא בעי בניה וההוא גברא לא בעי בניה."

היעלה על הדעת שיאמר אדם, כבר הפרשתי חומש עין טובה ולכן אשליך ילדי על בני מתא, ואיני אכזרי עליהם כעורב.

אם כן נראה פשוט ששיעור החייב במזונות קטני קטנים הוא יתר על חומש.

עדין לא למדנו מהו שיעורו למעלה. למה שהתבאר לעיל אותיות א'-ד' יש לנסח ספק זה כך: מה שאין אדם חייב להוציא חומש ממנו על מצות הוא משום "שמא" יעני ויפיל עצמו על הציבור, אך יש מצב נוסף בו בפועל אדם מפיל עצמו על הציבור כי נעשה עני. האם היקף הגביה מהאב צריך להיות כזה שיותרת אותו עדיין "אמיד" אך בסכנה שמא יזדקק לבריות, או שהיקף הגביה יכול להיות כזה שיעשהו "עני".

הדבר תלוי בפירוש פשט הגמרא כתובות (דף מט ע"ב) בעניין קטנים: "אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה", ובקטני קטנים גם מי שאינו אמיד כופין אותו בעל כרחו. מהו גדרו של "אינו אמיד" זה?

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

רש"י (שם ד"ה אלא) כתב שלא אמיד היינו שאינו עשיר, וכן העתיקו הר"ן על הרי"ף שם. כ"כ המאירי (שם מט ע"א), ז"ל: "ומכל מקום דוקא כשאינו עשיר ואינו מספיק לזונם בהרוחה".

לכאורה נראה שאין מדובר בעני, אלא באינו עשיר בלבד.

אמנם לעניין קטני קטנים כתב הרב המאירי:

"וכן כל אלו דוקא בקטנים אבל קטני קטנים אף על פי שאין אמיד הואיל ומכל מקום יכול לזונם על ידי הדחק כופין אותו".

הרי לנו שלעניין קטני קטנים כל שיכול לזונם על ידי הדחק כופין אותו. "על ידי הדחק" הוא יתר בהרבה על חומש ממונו וגם על שליש ממונו. נראה שכיון שחויב האב במזונות קטני קטנים, לא רק שעליו להכנס לחשש עניות אלא גם להיות עני ממש, וכל שיכול לזונם אף אם יידחק מחויב לעשות כן.

כך מפורש בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה (כתובות פ"ד מ"ו), ז"ל:

שהאדם חייב במזונות בניו עד שישלמו שש שנים ירצה או לא ירצה וכופין אותו על זה בין שהוא עשיר או עני.

מפורש שגם עני ממש חייב במזונות קטני קטנים.

והנה בהמשך דבריו כתב הרמב"ם ששיעור החיוב בקטנים הוא כפי שיעור צדקה, ז"ל:

"וכשהוסיפו הבנים על אלו השנים ואינו רוצה לזונם ראוי לו לדיין לכופו בדברים ולהוכיחו על זה בפני ראשי הקהל ויאריך דבריו בזאת הכוונה ואם לא ירצה להוציא עליהם בשום פנים יראה הדיין בענינו אם יש לו ממון היו כופין אותו ולוקחין ממנו מה שיצטרך להוציא לפי שיעור ממונו כמו שעושין במזון האבות לא שיהיה חייב במזונותיהם ר"ל באביו ובבניו שיש להם יותר ממש שנים אבל הוא מחויב בצדקה לפי שיעור ממונו וכשאנו לוקחין ממנו זאת הצדקה אנו מוציאים אותו על בניו או על אביו לפי שהם בני צדקה ויש להם בה דין יותר לפי שנאמר (דברים טו) לאחיק לעניך".

גם בדברי הרמב"ם יש אותו קושי, שחיבר "אינו אמיד" עם "עני", ולמבואר לעיל ניחא. נראה שדברי הרמב"ם והמאירי חד הם. "עני" הוא זה שיכול לזון בניו על ידי הדחק. עי' בגוף דברי המאירי שכתב דבריו בהמשך לדברי הרמב"ם בפירוש המשנה.

לעיל הבאנו דברי הר' עובדיה מברטנורא על המשנה (שם) שכתב שאמיד פירושו "עשיר". עוד הבאנו דברי תוספות יום טוב על המשנה (שם) שהקשה על הרע"ב: "וא"ת ואי אינו אמיד מה מוציאים ממנו? והתקשינו שניתן בהחלט לפרש "לא אמיד" היינו "לא עשיר", אך עדין יש לו די ממון שניתן להוציא ממנו. אולם תוי"ט כתב שלא כדברינו, ויישב דברי הרע"ב, ז"ל:

"וי"ל כמו בחיוב האשה דאפילו אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מנייהו או למיכל בהדה במאי דאכל כמ"ש בטור סימן ע' אבל ודאי אינו חייב להשכיר עצמו בפועל לפרנסם. אפילו לסברת ר' אליה שכתב שם בטור דבאשה חייב דהתם היינו טעמא דמספר כתובה נלמד אנא אפלה וכו'".

למה שמבואר כאן, הדברים פשוטים מסברה. "אמיד" הוא הראוי לגבות ממנו צדקה, "אינו אמיד" הוא לא רק מי שיש חשש שיהיה עני אלא גם עני בפועל, כי אם חייבנוהו יתר על חיובו בצדקה, אין חילוק בין חשש שיעני לבין כך שיהיה ממש עני. לכן אם חייב להוציא יתר מחומש על מנת לזון בניו ובנותיו קטני קטנים, יהיה חייב לדחוק עצמו לפרנסתו ולזונם יחד עמו מהממון שיש בידו.

והנה כפי שציין תוי"ט, דבריו הם העתקה ממה שכתב הטור (אה"ע סימן ע) בשם הרמ"ה בעניין חיוב מהבעל במזונות אשתו, ז"ל:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

"כתב ה"ר אליהו חייב אדם להשכיר עצמו כפועל לפרנס את אשתו דמספר כתובה נלמוד אנא אפלא ואוקיר ואזון ואפרנס ואכסי יתיכי ור"ת היה אומר שא"צ ומכתובה אין ללמוד דאנא אפלא אין פירושו שישכיר את עצמו אלא עבודה שדרך האדם לעשות בביתו כמו לחרוש ולזרוע וכ"כ הרמ"ה לחיוביה למיעבד לא מחייבין ליה אבל היכא דעבד ושקל אגרא אף על גב דגבי ב"ח לא מחייבין ליה למפרע מיניה אלא לבתר דשיימין ליה מזון שלשים יום ושאר מילי דסדור גבי מזונות אשתו כיון דלאו זוזי אסקה ביה אלא מזוני חייב לזונה כפי כבודה אפי' אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מינייהו או למיכל בהדיה במאי דאכיל."

מחד, חידש התו"ט שאין חייב להשכיר עצמו כפועל, אך מאידך, חידש שכשמשכר לפרנסתו אין בו דין שמסדרין לבעל חוב, ואפילו יש לו מזון יום אחד זן את בניו במזון זה או שיאכלו אתו יחד ממה שאוכל.

דוק שסברת התו"ט היא שחייב האב במזונות בניו קטני קטנים הוא חיוב ממוני גמור. לדידו פשיטא שאין חילוק בין "לא אמיד" לבין "עני", שזה וזה חייבים לפרוע חובותיהם. לא הוצרך התו"ט לחדש שחייבו של אב במזונות קטני קטנים הוא כבעל חוב, שזה היה פשוט לו שתקנת המזונות היא תקנה ממונית גמורה, אלא שהוסיף לחדש שכיון שהחיוב הוא חיוב מזונות אין מותרין לו מזון שלשים יום ושאר מילי דסידור, אלא אפילו "אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מינייהו או למיכל בהדיה במאי דאכיל".

היה מקום לחלק בין מה שכתב המאירי שחייב האב אם "יכול לזונם על ידי הדחק", לבין מה שכתב התו"ט "דאפילו אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מינייהו או למיכל בהדיה במאי דאכיל", ולבאר שהמאירי ס"ל שחיוב מזונות קטני קטנים לא הגיע להיות כחיוב בעל חוב והוא בכלל חיוב אדם במצוות, אלא שחיוב זה הוא גם יתר על חומש ממונו.

אמנם, מסתבר יותר כפי שמוכח מדברי התו"ט.

לעיל הבאנו מה שהתקשה הביאור הלכה (סימן תרנו ד"ה אפילו), ז"ל:

"לכאורה צ"ע מסוגיא דקידושין דף כ"ט דמבואר שם גבי פדיון הבן דאף אם אין לו רק ה' סלעים צריך לפדות עצמו וכן לענין לעלות לרגל ושם מיירי שאין לו נכסים כלל זולת אלו החמשה סלעים עי"ש."

בשו"ת מהר"ם שיק (אורח חיים סימן שלא) יישב שכל הדינים שנאמרו בעניין המבזבז אל יבזבז יותר מחומש הם רק במצות שבין אדם למקום, אולם במצוה שאדם מחויב בה כלפי חברו צריך לחזור על הפתחים, כשם שבעל חוב צריך לחזור על הפתחים. על דרך זו כתבו החזון איש, הובאו דבריו לעיל, ובשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ה סימן מא).

לדרך המהר"ם שיק וסיעתו פשיטא שחיוב האב במזונות קטני קטנים הוא ככל חיוב ממוני, אך כך נראה גם לדרך הביאור הלכה, שכלל לא הקשה מחיוב מזונות קטני קטנים.

נראה אם כן שחיוב האדם במזונות בניו ובנותיו קטני קטנים הוא חיוב ממוני גמור ככל בעל חוב, ובפרט אחד עדיף מיניה שאין מסדרין לו, מהטעם שכתב התו"ט גבי מזונות אשתו:

"כיון דלאו זוזי אסקה ביה אלא מזוני חייב לזונה כפי כבודה אפי' אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מינייהו או למיכל בהדיה במאי דאכיל."

ע"ע פד"ר (ח"ב עמוד 91; ח"ג עמוד 309) ושורת הדין (כרך יד עמוד קצב ואילך), שנקטו כדעת התו"ט.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

שיעור המזונות שיש להותיר לאב

מדברי התו"ט יש להוכיח מהו שיעור המזונות שיש להותיר לאב. התו"ט השווה חיוב האב במזונות קטני קטנים לכל בעל חוב, אלא שכתב שאין מסדרין לו.

בחז"מ (סימן צז סעיף כג) כתב הרמ"א שמוותרין לבעל חוב מזון שלוש ימים כבינוני שבעיר, אע"פ שהוא עני.

כתב על כך הגר"א בביאורו (סקע"א): "כבינוני שבעיר. כמו במשרה אשתו שלא יפחות כל שהוא שיעור בינוני כמ"ש שם בגמ' ושם בד"א בעני כו'". הרי לנו שיש להותיר לבעל חוב, ובכלל זאת לאב, שיעור מזונות של אדם בינוני.

שיעור זה חופף לשיעור מזונות קטני קטנים.

בשו"ת שחר אורח (ח"א סימן יא; ח"ב סימן כא) נדון שיעור חיוב האב במזונות קטני קטנים. מסקנת דברינו שם היא, שחיובו של אדם במזונות בניו ובנותיו אינו לפי עושרו, אלא "כפי צרכם". שיעור זה של "כפי צרכם" אינו שיעור בסיסי להשבעת רעבונם בלבד, אף שיש מי שכתב כן; מאידך גיסא אינו תלוי בעושרו של האב, אף שיש גם מי שכתב כן; אלא הוא שווה לשיעור מזונות שנאמר ביחס לעני שבישראל המחויב במזונות אשתו, המבואר במשנה (כתובות סד ע"ב).

בשומת שיעור זה של עני שבישראל נחלקו קמאי. הרמב"ם (הלכות אישות פרק יב הלכה י) סבירא ליה שהוא שיעור מזונות אדם בינוני, וכן כתבו תלמידי ר' יונה (הובאו דבריהם בשיטה מקובצת כתובות סד ע"ב), וכן פסק הטור (סימן ע סעיף ג) והשלחן ערוך (שם), הגר"א (חושן משפט סימן צז ס"ק עא) ושאר פוסקים. הדברים אמורים הן לגבי מזונות והן לגבי כסות ומדור, אלא ששיעור המזונות אחד הוא בכל האנשים הבינוניים, ואילו שיעור הכסות משתנה, ומחויב בו האב לפי הפחות שבבינוניים, וכן נראה ביחס למדור.

משמעות הדבר היא שגם עני שבישראל מחויב לזון את בניו כפי השיעור שמחויב בו אדם בינוני, כי בפחות מזה הרי הם "מקולקלים במעיהם", כמו שכתבה הגמרא (עירובין פג ע"ב). אם כן את השיעור "כפי צרכם" ניתן לפרש כשיעור מינימלי, ובלבד שיתבאר ששיעור מינימלי זה היינו כפי שניזון ומתכסה אדם בינוני. שיעור זה של אדם בינוני משתנה לפי התקופות והמקומות, ויש לשומו לפי המקובל באותה העיר, כמו שכתבו הרמב"ם (הלכות אישות פרק יב הלכה י), הסמ"ג (לא תעשה פא), השלחן ערוך (אה"ע סימן עג סעיף א), באר הגולה וביאור הגר"א (שם), השלחן ערוך (סימן ע סעיף ג) וביאור הגר"א (ס"ק ד) ושאר פוסקים. עכת"ד שם.

לאמור כאן, יש לדון את האב כאחד מהילדים ולהותיר לו למזונו כפי צרכו כפי שיש לחייבו לזונם כפי צרכן.

אם נתרגם את הדברים למציאות המקובלת בה משתכר אדם שכר חודשי, הרי שכדי לזון בניו ובנותיו קטני קטנים על האדם להוציא את כל שכרו החודשי בלא להותיר לעצמו סכום כלשהו לחסכון, ובלבד שהסכום שהוא מוציא נועד למזונות "כפי צרכם" ולמדור כנ"ל, ושיותר גם לו עצמו די למזונותיו ומדורו.

והנה, שיטת תו"ט היא שאין אדם מחויב להשכיר עצמו כפועל על מנת לזון בניו ובנותיו. עי' שורת הדין (שם) שדן בדבריו. אין ענייננו כאן במצבים יוצאי דופן, בהם יש חשש שאב משתמט ממזונות ילדיו בטענה שאינו עובד, אלא במצבים המקובלים בהם האב הוא שכיר העובד לפרנסתו ומשכורתו החודשית ידועה, ולכן לא נחתנו כאן לדון בשאלה אם חייב להשכיר עצמו, כי דברינו הם באדם שעובד לפרנסתו במשרה מלאה כמקובל.

אם שכרו של אב זה חופף את המזונות והמדור ההכרחיים שלו ושל ילדיו, במציאות זו יהיה חייב האב להוציא כל ממונו לשם פרנסת עצמו ופרנסת בניו ובנותיו, אפילו עד למלוא הכנסותיו.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

אם שכרו פחות מכך, יהיה חייב במלוא שכרו, וכנ"ל יש להותיר לו למחייתו כאשר הוא קודם לילדיו.

אם שכרו עולה על המזונות הנצרכים, יהיה פטור מלזונם מתקנת מזונות כל שזנם לפי התקנה ויש לדון בחיובו מדין צדקה, וכפי שיתבאר לקמן.

יב. אב שיש לו המספיק למזונו בלבד

כתב הרב המאירי (כתובות מט ע"א):

"וכן כל אלו דוקא בקטנים אבל קטני קטנים אף על פי שאין אמיד הואיל ומכל מקום יכול לזונם על ידי הדחק כופין אותו."

לעיל אות י"א כתבנו שנראה מדבריו שכיון שחויב האב במזונות קטני קטנים, לא רק שעליו להכנס לחשש עניות אלא גם להיות עני ממש, וכל שיוכל לזונם אף אם יידחק מחויב לעשות כן. אולם לאידך גיסא, נראה שכופין את האב לזונם "על ידי הדחק", אך יתר מעל ידי הדחק לא ניתן לכפותו.

כ"כ בשו"ת מהרשד"ם (חלק יורה דעה סימן קסו):

"ועתה אני אומר דמה נפשך או יש ספק ביד האיש הזה לפרנס את בניו או אין ספק בידו אם אין ספק בידו פשיטא שאפי' קטני קטנים אין לכופו אותו וכי מן הסלע נוציא מים אלא ודאי כשיש יכולת בידו מיירי וא"ה [=ואפילו הכי] דוקא בני ו' כייפינן ליה לזון."

אם כן מי שאין סיפק בידו, לא ניתן לכופו לזון את בניו אפילו קטני קטנים.

לאמור לעיל, נראה שהגדר של סיפק בידו הוא שיוותרו לו מזונותיו כבינוני שבישראל.

כ"כ בשו"ת שופריה דיעקב (אה"ע סימן ס), שם דן במי שחייבוהו חו"ר [=חכמי ורבני] מתא טיטואן לחזור על הפתחים למזונות ילדיו אף שלא היה לאב די אפילו לפרנסת עצמו. וכתב, ז"ל:

"ויותר נראה דבידוע שאין לו כ"א די סיפוקו אפי' בתוך שש אין עליו חיוב לזון את בניו דעד כאן לא חלקו חכמים בין תוך שש לאחר שש אלא בשאינו אמוד ליתן צדקה המספקת אך אמוד ליתן דבר מועט שאינו מספיק אבל בשאינו אמוד ליתן כלום אין הפרש בין תוך שש בין לאחר שש ובכל גוונא פטור וסברא הוא דכיון שאין לו כי אם די סיפוקו פשיטא דחייב קודמין וכיון שכן מאין הרגלים לחייבו לחזור על הפתחים ולזונם ואפי' בתוך שש וחז"ל לא חייבוהו אלא אם יש לו מה ליתן להם אחר די סיפוקו."

הביא דבריו גם בשו"ת שושנים לדוד (ח"ב אבן העזר סימן כב וסימן קב) והסכים אתו.

הנה, כללו כאן קודמין לחיי בניו ובנותיו אפילו קטני קטנים.

לענ"ד, מקור הדברים הוא מדברי הרמ"א (חו"מ סימן צז סעיף כג) שכתב שמותירין לבעל חוב מזון כבינוני שבעיר אע"פ שהוא עני. עי' בדרכי משה שם שמקור הדברים במרדכי. כשם שיש להותיר לבעל חוב, כך יש להותיר לאב שיעזר מזונות של אדם בינוני. כ"כ משמו בשו"ת שושנים לדוד (סימן כב וסימן כט). וכ"כ בספר זרע אמת (ח"ב יו"ד סימן קב).

בשו"ת מנחת יצחק (ח"ו סימן קנ) כתב שחייב אב לחזור על הפתחים על מנת לזון בניו ובנותיו קטני קטנים. אולם, כל זה למה שחידש שבעודו נשוי לאימם לכ"ע חייב במזונות בניו מדין מזונות אימם, אך בנתגרשו גם הוא מודה שאין חייב לחזור על הפתחים.

לענ"ד, יש להוכיח מדברי התו"ט הנ"ל שיש להותיר לאב למחייתו, ושהוא קודם לבניו. התו"ט דימה חיוב מזונות קטני קטנים לבעל חוב, אלא שכתב שכיון שחייבו הוא לזונם אין

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מסדרין לו, אך עדיין נותר חיוב המזונות ככל חוב ממוני ולא כחוב הבעל לאשתו, ולכן אף לר' אליהו אינו חייב להשכיר עצמו כפועל. ז"ל התוי"ט:

"וי"ל כמו בחיוב האשה דאפילו אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מנייהו או למיכל בהדה במאי דאכל כמ"ש בטור סימן ע' אבל ודאי אינו חייב להשכיר עצמו כפועל לפרנסם. אפילו לסברת ר' אליהו שכתב שם בטור דבאשה חייב דהתם היינו טעמא דמספר כתובה נלמד אנא אפלח וכו'."

כפי שציין תוי"ט, דבריו הם העתקה ממה שכתב הטור (אה"ע סימן ע) בשם הרמ"ה בעניין חיוב הבעל במזונות אשתו, ז"ל:

"וכ"כ הרמ"ה לחיוביה למיעבד לא מחייבין ליה אבל היכא דעבד ושקל אגרא אף על גב דגבי ב"ח לא מחייבין ליה למפרע מיניה אלא לבתר דשיימין ליה מזון שלשים יום ושאר מילי דסדור גבי מזונות אשתו כיון דלאו זוזי אסקה ביה אלא מזוני חייב לזונה כפי כבודה אפי' אי לית ליה אלא מזוני דחד יומא חייב למיזנה מנייהו או למיכל בהדה במאי דאכיל."

מה שדימה תוי"ט מזונות קטני קטנים למזונות אשתו הוא משום שחייב להם מזונות ולא ממון, ולכן אין מסדרים להם, אך גדר החיוב נותר חיוב של בעל חוב שמותירין לו מזונותיו כאדם בינוני.

נמצא, שאם יש לאב די מזונותיו בלבד, לא יהיה ניתן לכופו לזון בניו ובנותיו, ולעולם יש לבחון את צרכי מזונותיו ומדורו, ועל גבי זה לחייבו למזונות בניו.

יג. תקנת הרבנות הראשית

תקנת הרבנות הראשית הייתה להעלות את גיל החיוב במזונות, וכל כולה נועדה לחייב אדם שאינו אמיד. משמעות התקנה היא הרחבת הגביה מהאב גם מעבר לגיל שש, וחיובו כפי היקף הגביה שהתבאר באות י"א.

בארנו עניין זה בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כ), ושם הבאנו שזו גם דעת הראש"ל הגר"ע יוסף בשלשה מקומות.

כעת הגיע לידי הספר "תחוקה לישראל על פי התורה", ושם מבואר מנוסח התקנות ודברי הגר"א הרצוג זצ"ל שהתקנה נועדה לחייב מי שאינו אמיד, ע"ש (עמוד 109 ואילך, ובפרט בעמודים 135-134 ועמוד 156).

כדוע, תקנת הרבנות הראשית משנת תש"ד תוקנה עד גיל חמש עשרה.

לדעת מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל, הועלתה לגיל שמונה עשרה, ז"ל (פד"ר חלק כ עמוד 12):

"לגוף חיוב מזונות הבן עד י"ח, כבר פסקתי ופרסמתי שלענ"ד יסוד חיוב המזונות היום אינו על התקנות הקודמות ולא על הרב הרצוג ולא על הרב גורן. בשעתו לפני הקמת המדינה הסמכות לתקן תקנות כאלו היו בידי הרה"ר בהסכמת המועצות העירוניות המקומיות. ולכן חזרו גם על הקהילות הקטנות כגון נס ציונה ועפולה וכי"ב שיסכימו לתקנה זו של מזונות עד י"ב [נדצ"ל טו] שנה, אבל כיום כשב"ה יש כנסת המייצגת ייצוג גמור את כל תושבי המדינה. ומייצגת גם את היהודים שומרי הדת שגם הם הסכימו לתקנה שיתקנו שחל על האב לזון את ילדיו עד גיל י"ח. ולזה מספיק שהרבנות תסכים, כדי שלא נגיד שזה מנוגד להלכה היהודית, כל מועצת הרה"ר חזרה על כך בהסכמה כללית גם בתקופת נשיאותי ביחד עם כבוד הראש"ל צ"ה הרב אליהו שליט"א, והסכימו על כן כל הנציגים הדתיים שבכנסת שזה מוכיח שאין זה בניגוד להלכה וזה מחייב את כל היהודים לזון את ילדיהם עד גיל י"ח, והחיוב הוא גם על ילדים חצופים מסכנים שאין להם מה לאכול והאב חייב בפרנסתם.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

ואין כל הגבלה בתקנות הנ"ל. וכאמור בשו"ע על תקנות הקהילות שתקפן כתקנות ביה"ד הגדול.

אני ישבתי בביה"ד הגדול לערעורים בס"ד קרוב לעשרים שנה, ומעולם לא בא לפני ערעור של אשה שמערערת על פס"ד של בי"ד אזורי לפטור את האב במזונות עד גיל י"ח, משום שסובר שאין לזה תוקף בהלכה. לענ"ד קשה למצוא כיום דיין שיפקפק בתוקף החיוב של אב לזון את בנו עד גיל י"ח. ולא כמו"ש בנימוקי עמיתנו."

מכל מקום יש נפקא מינה רבתא לדינא בהיקף הגביה מן האב אם מחויב הוא מכח התקנה או מדין צדקה. כיון שפשוט שתקנת הרבנות הראשית הינה תקנה ממונית ולא מדין צדקה בלבד, שיעור הגביה מן האב, כל עוד מדובר במזונות בינוניים, יהיה כשיעור חיובו במזונות קטני קטנים וכאמור לעיל.

כ"כ בפסק דין בית הדין הגדול מפי כתבם של הרה"ג עבדיה הדאיה, הרה"ג י.מ. בן מנחם והרה"ג י. הדס זלה"ה (נדפס בפד"ר ח"ג עמוד 307), ז"ל:

"וראה ברמב"ם פ"ב מהל' אישות הי"ז דכותב וכשם שביה"ד מוכרין למזון האשה שהלך בעלה כך מוכרין למזון בניו ובנותיו כשהן בני שש שנים או פחות אבל יותר על שש אין זנין אותו מנכסיו אע"פ שהוא אמיד וכדברי הרמב"ם הוא גם בשו"ע אה"ע סימן ע"א דכותב מי שהלך למה"י והניח בניו כאן מוכרין מנכסיו לפרנסה עד שיהיו בני שש וא"כ אם אמרין דלמזונות אשתו יורדין למכור בנכסי הבעל אף שהוא כאן ואין לו לזונה כן הוא גם לענין מזונות בניו הקטנים ואף דלפי הגמ' הר"מ והשו"ע מה שיש לחייבו אף למכור מנכסיו הוא רק לצרכי מזונות בנו הקטן שעוד לא הגיע לגיל של שש שנים אבל לא עבור צרכי הילדה שכבר עברה גיל השש ואין לבוא בני"ד מכח הטעמים בהג"ה שם דיש דאף ביותר משש יורדין לנכסיו וזנין ומפרנסין אותן כמבואר להמעייין בדבריו אולם כ"ז לפי דינא דגמ' אבל לפי תקנות ביה"ד שדינין לפיהם בבתי הדין בא"י, גם פס"ד זה באשר לבת ניתן לפי הנחה זו, הכח ביד ביה"ד לדון ולחייב את האב במזונות בניו הקטנים אף בעברם גיל השש בהתאם לגדרי דין החיוב של החוב עבור פחותים משש לפי הגמ' והשו"ע."

יד. חיוב האב במזונות ילדיו די מחסורם מדין צדקה

חיוב האב במזונות בניו הקטנים מעל גיל שש הוא מדין צדקה. מדין התלמוד, החיוב במזונות אלו כולו הוא מדין צדקה בלבד, ויידון לפי גדרי צדקה.

אופן נוסף של חיוב האב במזונות מדין צדקה הוא במזונות די מחסורם, אף באלו שחייב במזונותיהם מן הדין. טעם הדבר הוא, ששיעור החיוב במזונות בניו ובנותיו קטני קטנים הוא לפי מזונות אדם בינוני באותה העיר. לעתים הורגלו הילדים ברמת חיים גבוהה יותר, באופן זה חייב האב לזונם מדין צדקה די מחסורם אשר יחסר להם. בחיוב מזונות שהוא מדין צדקה אין האב חייב אלא לפי גדרי צדקה, ויהיה ניתן לחייבו יתר על מעשר או חומש רק אם מדיני צדקה ניתן לחייבו, וכפי שהתבאר לעיל אות ז'.

אחר תקנת הרבנות הראשית, הנפקא מינה אינה רק ביחס לקטני קטנים, אלא גם לבניו ובנותיו עד גיל חמש עשרה או שמונה עשרה, שאם חייב לפרנסם די מחסורם יתחייב אב אמיד בשיעור מזונות גבוה יותר מעני בישראל, ובלבד שניתן לחייבו לפי גדרי צדקה.

בשו"ת שחר אורח (ח"ב סימן כב) הבאנו מדברי כמה מרבתינו האחרונים שכתבו שאם האב אמיד, מחויב הוא לזון את בניו מדין צדקה די מחסורם אשר יחסר להם. הלא הם רבן של כל בני המערב הרה"ג ר' שאול אבן דנאן זלה"ה בשו"ת הגם שאול (ח"א סימן כ), שם למד דבריו מלשון

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מר"ן השלחן ערוך (סימן עא סעיף א) שכתב שבאמיד כופין אותו ליתן לבניו "צדקה המספקת להם". אם כי יש לדון בראיה זו, וכן במה שכתב שגובים יתר על שיעור צדקה, כמו שכתבנו לעיל, מ"מ מ"ש שהאב חייב לזונם די מחסורם הוא מסתבר. כ"כ בספר משפטי שמואל לגרש"ב ורנר זצ"ל (סימן י אות ג) ומו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל בספר חוות בנימין (ח"ב סימן מב אות ב), שם פשיטא ליה שהחוב באמיד הוא ככל דיני צדקה, ומחויב בזה די מחסורו של בן ולפי מה שהורגל.

בשו"ת הגם שאול הנ"ל הביא מקור לדין זה משו"ת מהרשד"ם (יורה דעה סימן קסו). המהרשד"ם שם הביא דברי אחד מחכמי מצרים, שאינו נוקב בשמו אך מכנהו זקן ונשוא פנים, שדן בענין וכתב: "אי אמוד טובא כופין אותו אפילו כשיגדילו ליתן צדקה המספקת, דהיינו די מחסורו, כיון שהוא עשיר". וחלק עליו המהרשד"ם שאין צורך שיהיה אמיד טובא, "דפשיטא דאמיד ועשיר הכל דבר אחד אלא שאמיד לשון תלמוד ועשיר לישנא דקרא".

בשו"ת שחר אורך (שם) כתבנו שיש להוכיח ממקורות נוספים הלכה זו, שהאב חייב במזונות ילדיו די מחסורם אשר יחסר להם אם אמיד הוא ויכול לפרנסם לפי שיעור זה, עיי"ש.

יש לשים לב היטב לשני סוגי החיובים, ולחילוק שביניהם, בבואנו לפסוק דינו של האב. במזונות כדי צרכן יחויב האב אף אם ישאר לו כדי מחייתו למזונותיו ומדורו כבינוני שבישראל, ושאר הכנסתו תופנה למזונות ילדיו. לעומת זאת, בחיוב מזונות יתר על כדי צרכם ניתן לחייבו לפי גדרי צדקה בלבד.

לשם הדגמה נאמר, שאב שהיה מפנה תשעים אחוז מהכנסותיו לכלכלת ילדיו ועשרה אחוז לחסכון, ומשהתגרש וגדלו הוצאותיו בגלל הצורך לשכור לעצמו מדור ולזון עצמו בנפרד, יוכל לזון בניו ובנותיו אם יוותר על חיסכון זה. אם חיוב המזונות בו חויב הוא לפי צרכי הילדים בלבד, יהיה ניתן לחייבו גם כאשר יידרש ממנו לוותר על החסכון, וגם אם יהא צורך לגבות מהחסכון.

אולם אם החיוב כולל בתוכו רכיב של צדקה די מחסורם יתר על השיעור הבסיסי, לא יהיה ניתן לדרוש ממנו להפסיק לחסוך, וגם לא לגבות יותר ממעשר מהחסכון, ואולי אף פחות ממעשר.

יש בעניין זה פרטים רבים הדורשים שיקול דעת רב ובחינה של מצבים שונים.

טו. סיכום

תמצית העולה מתוך הדברים הנ"ל:

א. לא זו בלבד שאין אדם חייב לחזור על הפתחים לשם קיום מצוה, אלא שגם אינו חייב לבזוז שליש ממונו, ואפילו חומש ממונו וכן הון רב אף פחות מחומש ממונו, לשם קיום מצות עשה ואפילו מצות עשה עוברת. (אות א')

ב. מדברי הירושלמי פאה (פ"א ה"א): "כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון בין שאין לך הון כבד את אביך ואת אמך ואפילו אתה מסבב על הפתחים", אין ראייה שחייב להוציא הון רב כל שאינו מחזר על הפתחים. (אות ב')

ג. נאמרו מספר טעמים לבאר דין זה. הפרי מגדים, המשנה ברורה, האגרות משה, ועוד, ביארו שהוא משום אונס, שמניעה בשב ואל תעשה מלקיים מצות עשה היא קלה, והחשש שמא יעני ויצטרך לבריות דיו כדי לעשותו אנוס על מניעת קיום מצוה זו. (אות ג')

ד. נחלקו מהו השיעור שחייב אדם להוציא על מצוות. רבנו ירוחם, כפי שהבינוהו הפוסקים, כתב שחייב להוציא מעשר ממונו. בדעת מר"ן שהשיג עליו נחלקו אחרונים. הבה"ל כתב שיתכן שחייב להוציא עד חומש, לעומת זאת בשו"ת חוות יאיר ובשו"ת אגרות משה כתב שאינו חייב להוציא אפילו מעשר כי גרע מצדקה. (אות ד').

ה. מצאנו כמה מצות שחייב להוציא עליהן כל ממונו. למצות אלו טעם פרטי. (אות ה')

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

ו. הוצאת ממון לשם קיום מצות כבוד אם ואם: לדעת מר"ן והחוננים עליו הבן חייב לזון את אביו מדין צדקה, ושיעור הממון שחייב להוציא הוא כשיעור הממון שחייב להוציא לכל מצות צדקה, ואילו הד"מ, הרדב"ז ועוד כתבו שהשיעור גדול יותר. הד"מ עצמו נותר בצ"ע, ולהלכה יש לנקוט כדעת מר"ן. (אות ו')

ז. מדין התלמוד האב חייב לזון בניו ובנותיו קטני קטנים בלבד. אם אינם קטני קטנים, חייב לזונם מדין צדקה ולא מן התקנה, ורק אם הוא אמיד. השיעור בו יחויב האב יהיה לפי שיעור חיובו במצות צדקה.

ח. שיעור הכפיה לפי זה יהיה לא יותר ממעשר כמ"ש רבנו ירוחם, ואולי אף פחות, כפי שהתבאר לעיל.

ט. נמצא שקודם תקנת הרבנות הראשית היה שיעור החיוב של אדם במזונות ילדיו שאינם קטני קטנים נמוך מאוד. (אות ז')

י. יש יחס בין חיוב מזונות אבו ואמו מדין צדקה לבין חיוב מזונות בניו מדין צדקה, ומכאן יש להוכיח ששיעור מזונות בניו מדין צדקה שווה לשיעור חיוב האב במצות צדקה. (אות ח')

יא. לדעת מהר"ח אלגאזי, מתקנת אושא מחויב האב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיגדלו יתר על שיעורו מדין צדקה. לדינא, נראה שלא נקטו שאר פוסקים כדעת מהר"ח אלגאזי, לא מן הדין ולא מן המנהג. (אות ט')

יב. האופן היחידי המרווח בו ניתן לחייב מדין צדקה יתר על חומש, הוא אם ימצא אופן בו יתן האדם יותר מחומש ממנו, ולא יהא חשש שמא יעני ויצטרך לבריות. בספר אהבת חסד (ח"ב פרק כ אות ג) הביא אופן כזה באדם "שיש לו איזה מלאכה או עסק קבוע שמשכר בה כדי מחיתו כל שבוע ויותר מעט, מותר לו לפזר היותר לצדקה אף שהוא עולה יותר מחומש לפי ערך".

יג. אם יהא אב שזון ילדיו בסכום מסוים, ועם גירושיו ירצה לפחות ממה שהורגל, אם לא תיגרע פרנסתו בכך יתחייב מדין צדקה, ובלבד שיפחתו ההוצאות על מדורו והחזקת מדורו שנוספו עם גירושיו, וכן הוצאות נוספות שלא היו לו קודם. (אות י').

יד. היקף הגביה למזונות קטני קטנים הוא רחב יותר. אם שכרו של האב חופף את המזונות והמדור ההכרחיים שלו ושל ילדיו, יהיה חייב האב להוציא כל ממנו לשם פרנסת עצמו ופרנסת בניו ובנותיו אפילו עד למלוא הכנסותיו.

טו. אם שכרו עולה על המזונות הנצרכים, יהיה פטור מלזונם מתקנת מזונות כל שזנם כפי שיעור התקנה ויש לדון בחיובו מדין צדקה. (אות י"א)

טז. האב קודם לבניו, ולכן אם יש לאב די מזונותיו בלבד לא יהיה ניתן לכופו לזון בניו ובנותיו, ולעולם יש להותיר לו די צרכו למזונותיו ומדורו, ועל גבי זה לחייבו למזונות בניו. (אות י"ב)

יז. לאחר תקנת הרבנות הראשית, נידונים ילדים עד גיל חמש עשרה או שמונה עשרה כקטני קטנים, והיקף הגביה יהיה בהתאם, ובלבד שמדובר במזונות די צרכם בלבד. (אות י"ג).

יח. אם החיוב כולל בתוכו רכיב של צדקה "די מחסורם" יתר על השיעור הבסיסי, יהיה ניתן לחייבו לפי דיני צדקה בלבד, כאמור באות י". (אות י"ד)

מול סוף

לאחרונה עלתה זעקת האבות הנאנקים תחת עול המזונות הכבד שהוטל עליהם. מספר תרופות ניתנו על ידי גורמים שונים על מנת להקל את העול. יש שהפכו את חיוב המזונות לשווינוי והעבירו

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

את הנטל גם אל כתפי האם, יש שצמצמו את גובה חיוב המזונות, ויש שמדדו את המזונות בסוג חדש של מדידה.

לו היה דין התורה נשמר, לא היו מגיעים אבות לכלל משבר, משום שלא ניתן לחייב אב יתר על יכולתו ויש להותיר לו למחייתו. כאשר ישנה התלבטות בין מזונות האב למזונות ילדיו, הרי חיי קודמים לחיי ילדיו. אין ספק שזו הייתה דרכם של דייני ישראל מאז ומעולם, ולכן נתפס כאילו המזונות הנפסקים על ידי דייני ישראל הם נמוכים יחסית.

כיון שכך, אין צורך לכל תרופה אחרת זולתי דיני התורה הקדושה. ניתן לחייב את האב בלבד ולא את האם, וניתן גם לחייבו בשיעור של אדם בינוני ולא כעני, אולם חיוב זה מותנה בכך שלאב נותר די צרכו למחייתו, ולא גרע האב משאר ילדיו. פרדוקסלית נוכל לומר, שככל ששיעור המזונות בהם מחויב האב כלפי ילדיו נמוך יותר, יהא הסכום שעל בית הדין להותיר לו למחייתו נמוך יותר.

הנימוקים מותרים לפרסום לאחר השמטת פרטי הזיהוי של הצדדים ושל באי כחם.

ניתן ביום י"ד באייר התשפ"א (26/04/2021).

הרב אליהו אריאל אדרי – אב"ד

עותק זה עשוי להכיל שינויי ותיקוני עריכה